

НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА
РЕСПУБЛИКИ ТЫВА
ШУШКИНА

2005 ЧЫЛДЫН НИИТИ ЧАРТЫНДА «ШЫН» СОЛУНГА ЧАГЫДЫЛГАНЫ ИЮНЬ 10-ГА ЧЕДИР УЗАТКАН. ЧАГЫДЫП АЛЫРЫНЧЕ ДАЛАЖЫНАР!

«ШЫН» – ниитилел-политиктиг солун, неделяда чш катап цнер. Номчукчулар-биле быжыг харылзаалыг. Номер бурцзунге бцдурцлгелерде, организацияларда, өөрөдилге, культура албан черлеринде чаартылгаларны, көдэниң амыдыралын

чырыдып, ол ышкаш номчукчуларның чагааларын тускай арыннар кылдыр белеткеп цндүрүп турар.

Ийги чартык чылда чагыдылганың өртээ:
Хууда чагыдыкчыларга — 264 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 126 рубль,

почта чедирилгези — 138 рубль.
Пенсионерлерге (чингелделиг) — 230 рубль;
Организацияларга — 300 рубль.
3 айда хууда чагыдыкчыларга — 132 рубль.
Пенсионерлерге — 115.

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 57 (17005)

2005 чылдың
МАЙ 31,
ВТОРНИК

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 22.30
Садар өртээ — 3 рубль.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы
Ш. Д. ООРЖАККА

Хүндүлүг Шериг-оол Дизи-
жикович!

2005 чылда Европаның херээженнер аразына хостуг хүреш чемпионатында Лариса Ооржактың алдын медаль чаалап алганына холбаштыр Силерге болгаш Тыва Республиканың спортчу хөй-ниитизинге Россияның Олимпий комитеди болгаш Россияның спортчу хүреш федерациязы изиг байыр чедирбишаан, Тыва Республикага херээженнерниң хостуг хүрежин сайзырадырынга кичээнге угландырып, дуза кадып турарынар дээш өөрүп четтиргенивисти илереттис. Хостуг хүрешке эр улустуң спортчу чаңчылдары болгаш чедишкенинери амгы үеде херээжен чоннуң ортузунда калбарып эгелээн.

Силерниң республиканың чону аалчыларны кезээде чаңчыл

Хүндүлел болгаш өөрүп четтиришкени-биле,
Россияның Олимпий комитединиң президентизи
Л. В. ТЯГАЧЕВА.

апарган өөрүшкүзү-биле уткуурлар. 2005 чылдың апрель 22-ден 25-ке чедир үеде херээженнерниң хостуг хүреш талазы-биле элээди кыстар аразына Россияга бирги чер дээш маргылдаа Кызыл хоорайга эрткен. Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызы Ш. В. Кара-оол баштаан оргкомитет ук маргылдааны бедик организастиг байдалга эрттирген. Уттундурбас өөрүшкүлүг хүлээп алышкын болгаш маргылдааны киржикчилерин ашкарып-чемгерип, ажаап дузалашканы дээш Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт агентилелиниң директору В. М. Кара-Тоннуга болгаш ооң ажилдакчылары деткикчилерге, командаларның удуртукчуларына четтиргенивисти илереттис.

БОДУНУҢ ОРУЛГАЗЫН КӨВУДЕТКЕН

Баш удур бердинген мэдээлер-биле алырга, 2005 чылдың январь-апрель айларда республиканың каттышкан бюджетинде бодунуң орулганының планы 363 млн. рубль турда, 380,9 млн. рубль кылдыр күүсеткен. Бодунуң орулганының өзүлдези эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, 20 хууга өскөн азы

49,7 млн. рубль. Республика бюджетиниң бердинген планын даалгазын 104 хууга күүсеткен: бодунуң орулганының планын 252 хууга кириер тургаш, а херек кырында 262,2 млн. рубльди кириген. 2005 чылдың 4 айларының планын даалгаларын республиканың шупту кожуннары болгаш хоорайлары күүсеткен.

Кажан? Кажан? Чүч? Сонуургаптаалыңар

«БИЧИИ КАМГАЛАКЧЫ»

Бойдуштуң болгаш янзы-бүрү техника-биле холбашкан онза айыылдыг байдалдардан камгаланып өөредире-биле республиканың элээди уругларның «Аныяк камгалакчы» хөй-ниити организациязы 2003 чылда тургустунган.

Ону хүндүлүг чаңгыс чер-чурттуувус, армия генералы Сергей Күжүгетович Шойгунуң төрүттүнген хүнүнге тураскаадып тургускан. Ол үениң дургузунда организация кезигүннериниң саны 1500 четкен.

Бо чылдың май 21-де Көк-Тей ортумак школазының баазазына аныяк камгалакчыларның 5-ки зона маргылдаалары болуп эрткен. Ооң байырлыг ажыдышкыны Арат шөлүнге болган. Аңаа 260 өөреникчи киришкен.

Маргылдаа-слеттуң түннелинде команда аайы-биле тилекчилер илерээн: бирги черде Бай-Тайга кожуннуң Кызыл-Даг ортумак школазы; ийгизинде — Барыын-Хемчиктиң Кызыл-Мажалыктың ийи дугаар школазы; үшкү черни Шагаан-Арыг ийи дугаар ортумак школазының «Радуга» командазы алган.

ТИВАНЫ ТӨЛЭЭЛЭЭР

Июнь айның эгезинде бистиң ат-сурагылыг «Саян» ансамбли Европа чурттарыне гастрольдап чоруптарче.

Аас чогаал фестивалына

киришкен соонда, Испанияга бүдүн чартык ай дургузунда оюнтоглаазын ансамбль көргүзер. Ооң мурнунда чылын «Саяннар» ындыг фестивалга киришкеш алдын медальды чаалап келгеннер болгай. Бо удаада база артистер «Ээлдек шыңгырааш» дээн ышкаш алдын фондуже кирген ажилдарын европейжилерге барып бараалгадыр.

ЧАСКЫ ТАРЫЛГА ДООЗУЛГАН

Таңды кожунда «Сосновское» көдээ ажил-агыг бүдүрүлгезиниң ажил-ишчилери частың бергелеринге торулбайн, часкы тарылганы дооскан.

Бодунуң күш-ажылының үнезин билир ишчилер чүнү тараанын, оон чүнү алырын билир болгаш ажил-агыгның бежен үш дугаар кампаниязын чедишкенин доозарына белен.

ЧОННУҢ

КАДЫКШЫЛЫ ДЭЭШ

ТР-ниң Чазааның сөөлгү хуралына 2004 чылда Тыва Республиканың чурттакчы чонунуң кадыкшылының байданың дугайында күрүне илеткелин сайгарып чугаалашкан.

Илеткелди ТР-ниң кадык камгалал сайыды Б. К. Кудерек кылган. Илеткел 9 кезектен тургустунган болгаш ТР-ниң Чазааның чурттакчы чоннуң кадыкшылын хандыраар дээш сонгаарладып болбас ап чорудуп турар хемчеглеринге

хамаарыштыр тодаргай анализти берген. Ылангыя янзы-бүрү аарыгларга профилактиканы чорударын, медицина ачы-дузаның шынарын экижидер талазы-биле хемчеглерде тодаргай сорулгалар салдынып турар.

РЕЙДИЛЕР ХӨЙ БОЛГАН

2005 чылдың бирги чартында Хамаатыларның эргелерин камгалаар база кижиниң чаагай чоруун хайгаараар Федералдыг албаның санитар эмчилери ТР-ниң ИХЯ ажилдакчылары-биле демнежи, санитар хоойлужудулганың сагылгазын хынаан рейдилерни чоруткан.

Шупту 638 объектилерни хынаан. Ооң түннелинде 12 бүдүрүлгө черлериниң ажилын соксадыр, 19 бүдүрүлгени торгаан доктаалдар үнгүлээн. 4413 кг шынары багай аыш-чемни илереткен. Эрткен 2004 чылга көөрдө, санитар дүрүмү хажыдар организациялар эвээжен турар. Шак ындыг рейдилер чон ортузунга ижин болгаш өске-даа аарыгларны баш удур болдурбазына улуг рольдуг.

БАШКЫЛАРЫНГА ЙӨРЭЭЛ КЫЛДЫР

Кызыл хоорайның «Манджуши» Сарыг шажын ниитилелиниң кезигүннери Чырыткылыг XIV Далай-Ламаның, Ыдык Башкы Тжампа Тинлейниң, IX Богда-Кегээн Чесун Дамбаның республикага кээрин күзеп йөрээп, Рабочая кудумчузунда № 97 бажында төвүнде кезээниң-не 6-дан 8 шакка чедир тарина номчуп турар.

Бистиң корр.

ДААРТА, июнь 1-де — Делегейниң уруглар камгалалының хүнү

Өлчейлиглер чурту
болган
Өңүр чараш
Тывавыстың
Мөөрүктерлиг,
Мөңгүн баштыг
тайгазы дег,
Мөгелери чоргаар
девээн
Мөңгө чоннуң
Чаан мөгө салгалдары
Чамбы-дипке
алдаржызын!
Чарашпайлар —
даңгыналар
Чанын орта ырлап
чорзун!

Өскүс уругларның болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларның эргелерин камгалаар айтырыглар талазы-биле республиканың чонунга Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактың КЫЙГЫРЫ

Хүндүлүг чонум!
Бистиң дүрген эртрип турар амыдыралывыска өөрүшкү болгаш мунгарал, дүвүрээзин болгаш идегелдер турза-даа, Тыва Республиканың Чазак өг-бүлеге үргүлчү кичээнгейни угландырып келген болгаш угландыраар-даа. Өг-бүле ниитилелдин хөгжүлдезиниң кайы-даа үе-чадазында — бистиң уругларывыстың келир үези дээш бурунгаар көрүш деңгелинге күрүнениң онзагай институту бооп келген. Республика Президентизи апаргаш, 1992 чылдың апрель 29-та “Өг-бүлениң байдалын экижидер, ие-чашты болгаш уругларны камгалаар талазы-биле соңгаарлады болбас хемчеглер дугайында” № 1 Чарлымыны сагындырайн.

Бистиң республикавыс “аныяк”, ооң чурттакчыларының үштүн бир кезинден хөйү уруглар болгаш аныяктар бооп турар. Уруглар—бистиң сагыш човаашкынывысты болгаш кичээнгейивисти негеп турар онзагай категорияның кижилери болгай, оларның аразындан барык 5 муң чыгыы уруг янзы-бүрү чылдагааннар-биле ада-иезиниң ынакшылын, чылыг эвин чидиргенер. Олар болза өскүс болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уруглар-дыр. Оларның хөй нуруузу уруг эргелериниң дугайында КНО-нун Конвенциязы-биле чарлаан бүгү эрге-

лерни өскүстерге хандырып турар, оларның ада-иези апарган, оларның ада-иезин солаан өг-бүлелерде чурттап турарлар. Шагшаандан бээр тыва өг-бүлеге өскүс уругну онза сагыш човаашкын болгаш кичээнгей-биле көөр турган. Уругнуң ада-иезиниң төрелдери оларны азырап аар турган. Ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларны кижизидер, азыраар талазы-биле чик эвес ол күш-ажылды боттарынга ап турар кызымак ол кижилерге четтиргенимни сеткилим ханызындан илередип көрейн.

Өскүс уруг—күрүнениң бээр онза камгалалды болгаш деткимчени алыр. Бистиң республикавыста өскүс арткан уруглар шынары эки болгаш халас өөредилгени алыр ужурлуг. Оларның чамдыктарын күрүнениң школа-интернаттары болур өөредилге черлеринде өөредип турар, олар өөредилге-материал баазаны эки черлерде амгы үениң дериг-херекселдерин болгаш өөредилге литературазын ажыглап өөренип турар.

Өскүс уруглар болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уруглар эмчилерниң эргежок чугула хандырылгасын ап, республикада болгаш оон дашкаар черлерде кадыкшыдылга лагерьлеринге дыштанылга үезинде дыштанып турар. Олар көрүлде хемчеглерин, му-

зейлерни, театрға, стадионнарға болушкуннарны халас көөр эргелиг. Профессионал өөредилге черлеринге өөренип кирер талазы-биле олар чингелделерлиг.

Тыва Республикада өскүс уругларның эргелерин камгалаар эрге-хоойлу баазаны тургускан. Өскүс уругларның болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларны социал деткиир дугайында Хоойлуну хүлээп алган, социал телемирлерниң чурумун ажылдап кылган, бо айтырыгны республика Чазаның хуралынга чоокку үеде чугаалажып көөр болгаш бадылаар.

Бистиң кол сорулгавыс болза, уругларның эргелерин камгалаар, оларга хамаарыштыр кандыг-даа сөөк-язы ылзал алган. Эрткен чылдың декабрь айда “Өскүс уругларны болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларны камгалаар талазы-биле хоойлужудулганы багай контролдап турары дээш айтырыгны Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем сайыды П.А.Морозовка айтыр.

2. Чаа-Хөл кожуун баштыңы Д.К.Балбан-оолдун назы четпээннерниң эргелерин камгалаар талазы-биле хоойлужудулганы күүселдезинге чогуур контролду тургуспааны дээш кожуун чагыргазының баштыңының оралакчызы В.С.Ондарны албан-дужаалындан хостаан. Өөредилге килдизиниң назы четпээннерниң эргелерин камгалаар айтырыглар талазы-биле инспектору М.К.Алдайны доңгуткан дугайында дыңнадыын хүлээп көөр.

3. Ада-иезиниң ажаалда-хайгааралы чок арткан уругларның болгаш өскүс арткан уругларның эргелерин камгалаар талазы-биле хоойлужудулганы күүселдезинге чогуур контролду тургуспааны дээш өөредилге килдизиниң эргелекчизи А.Б.Церемпиловту албан-дужаалындан хостаарын Чаа-Хөл кожуунуң баштыңы Д.К.Балбан-оолга сүмелээр.

Чаа-Хөл кожуунуң прокурору М.Монгуштуң “Бижек-биле өскүс уругларже...” деп бижээн чүүлүнге холбаштыр барымдаалар талазы-биле немелде истелге чорударын Тыва Республиканың прокуратуразындан дилээр.

4. Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызы, Тыва Республиканың Күш-ажыл, социал болгаш аныяктар политиказының яамызы, Тыва Республиканың кадык камгалал яамызы кожууннар,

көрбес болза таарышпас.

Чер-черде байдалдарны ап көөрге, назы четпээн уругларны азырап алыр айтырыгды дыка харысалга чок айтырыглар үнүп кээп турар-дыр. Уруглар азырап алган кижилер оларны кижизидип өстүрер айтырыгны тоовайн, харын күш-күчү болгаш психологтуг күш дөгээшкннерин көргүзүп, оларның кижжи болур төлептиг чоруун бастып дорамчылаар барымдаалар көстүп тур.

Уруглар эргелерин камгалаар талазы-биле хоойлужудулганы сагыыр чурумну тургузары-биле чоокку үеде хамаатыларның чыыштарынга, школалар, уруглар садтарының, эрге-хоойлу камгалаар органның коллективтеринге өскүс арткан уругларның болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларның эргелерин камгалаар айтырыгны үзе шиитпирлээр талазы-биле чугаалажып, тодаргай түңнелдерни үндүрери эргежок чугула апарган-дыр. Тус чер бот-башкарылгаларының, иштики херектер, социал камгалал, өөредилге органның күженишкннерин мөөңнээр эргежок чугула.

Азырап, хайгаараар өг-бүлелерниң өг-бүлениң ыңдыг хевирлиг уруглар бажыңнарын, биригээр чугаалаарга, өскүс уругну эттеп-

кончуур эвес, харын ынак кижизидикчизи болур ыңдыг аргаларны тургузарынче Чазак кыйгырып тур. Ада-иези уруунга ынак, ону төлептиг кижжи кылдыр өстүрүп, кижизидер, авазының, ачазының чассыг, чылыг сөзү херек ыңдыг кижизидилге биске херек.

Өөредилге албан черлеринге назы четпээннерниң эргелерин камгалаар өөредилге черлериниң, тус чер чагыргаларының өөредилге килдистериниң назы четпээннерниң эргелерин камгалаар талазы-биле инспекторларның ажылын кичээнгейлиг анализтээр үе келген, чүрээ хайныгы чоруур, кижиниң төлептиг чоруун үнелеп билер кижилерни ажылдадыр херек.

Уруг эргелериниң дугайында Конвенцияны хажыдып турар барымдааларны анаа көрбесинче хамаатыларны кыйгырдым, ону хажыткан дугайында медээлерни назы четпээннер херектериниң талазы-биле комиссияже киирерин диледим.

Бис боттарывыстың кады кылдыр күженишкннеривис-биле бистиң республикавыста турар бичи чаштар бо чугула айтырыгны шиитпирлээринге улуг улустун дузазын болгаш деткимчезин алыр дээрзинге бүзүрээр мен.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК.

2005 чылдың май 14-те үнген “Тувинская правда” солунда парлаан “Бижек туткаш, өскүс уругже...” деп Чаа-Хөл кожуунуң прокурору М.Монгуштуң чүүлүнде барымдаалар дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

2005 чылдың май 30, № 674, Кызыл хоорай

Бо чылдың апрель 14-те “Тувинская правда” солунга “Бижек туткаш, өскүс уругже...” деп Чаа-Хөл кожуун прокурору М.Монгуштуң чүүлү үнген, ында Чаа-Хөл болгаш Ак-Туруг суурларның чурттакчылары, У.С.Сотпаның болгаш Н.М.Баазаның назы четпээн уругну бастып дорамчылаанының дугайын бижээн. Чижээ, азыракчы У.С.Сотпа 2004 чылдың август айда назы четпээн 15 харлыг Ольга Сотпаны үргүлчү бастып дорамчылааны дээш бичи уруг чаш назынындан боду чарылган. 2005 чылдың январь 11-де эрткен Чаа-Хөл кожуун суду бичи уругнуң өлгенинге хамаарыштыр У.С.Сотпаны буруудаткаш, ооң уруг азыраар эргезин ийи чылда казааш, 20 муң рубльге торгаан. Ооң-биле кады херекти өжегээр кылганының чылдагаанын илередириниң аргазы тывылбаанын барымдаалааш, кеземче херээн соксаткан.

Бо херек талазы-биле Тыва Республиканың Өөредилге, эртем яамызы кожууннар, Кызыл, Ак-Довурак хоорайлар чагыргаларының азырал болгаш ажаап-тежээл килдистериниң инспекторларының ТР-ниң прокуратура болгаш иштики херектер органның удуртукчуларының болгаш специалистериниң киржилгези-биле республика чергелиг хуралды 2005 чылдың февральда эрттирген.

Ак-Туруг суурга уруг азырап алган Н.М.Баазаның, ооң мурнунда шииттирип чоран ашааның талазындан уругларын каржы-хажгай ажаап турганының барымдаалары көзүлген. Ада-иезиниң кайызы-даа милицияның үчедунда турар, Чаа-Хөл кожуун прокурорунуң айтышкыны-биле кожуунуң иштики херектер килдизи кеземче херээн оттурган. Чаа-Хөл кожуун судунуң 2005

чылдың май 24-те шиитпири-биле Н.М.Баазан буруулуг деп санаткан болгаш ооң хосталгасын 1 чыл 4 ай иштинде болгаш эске улус уруглары кижизидер эргезин казыттырган. Россия Федерациязының Кеземче кодекзиниң 73 чүүлүнге дүүштүр Н.М.Баазаның шииткелин 3 чылда шенелде кылдыр көргөн.

Чаа-Хөл кожуун чагыргазының (Д.К.Балбан-оол, А.Б.Церемпилов) талазындан чаш уругларны ажаап-тежээр талазы-биле хоойлужудулга негелдерин күүсетпейн турары илерээн. Дыка хөй азыракчылар ажылдавайн турар, уругларга көрдүнген пособиелерни арагаже чарыдап турар. Кожууннар болгаш сумулар чагыргаларының назы четпээннер талазы-биле комиссиялары уругларның чурттап турар байдалын болгаш кижизидилгезин чогуур байдалга хынавайн турар.

Уругларны бастып дорамчылаар каржы херектерни Чөөн-Хемчик кожуунда, Кызыл хоорайның уруглар бажыңында база бүрүткээн. Назы четпээн уругларны кижизидер болгаш оларны ажаап-тежээриниң талазы-биле ада-иезиниң хүлээлгелерин чедир күүсетпейн турарының фактыларына хамаарыштыр республикага 2004 чылда 51, а 2005 чылдың 4 айында 24 кеземче херээн оттурган.

Өскүс уругларның болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларның байдалын экижидер сорулга-биле Тыва Республиканың Чазак “2005-2006 чылдарда Тыва Республикага өскүс уругларны болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларга социал камгалал талазы-биле хемчеглер дугайында” №1218 доктаалды 2004 чылдың декабрь 31-де, “Азырал-тежээлде турар

уругларга акша-хөрөңги төлээр хемчээлдер дугайында” 2005 чылдың январь 27-де № 42 доктаалдарны хүлээп алган. Эрткен чылдың декабрь айда “Өскүс уругларны болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларны социал деткириниң дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузун хүлээп алган. Өскүс уругларга социал телемир Чурумун ажылдап кылган, чоокку үеде Чазак хуралынга чугаалажып көөр болгаш бадылаар.

Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызы ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларга хамаарыштыр девискээр аайы-биле медээлерни чыып турар. Ооң түңнелинде сөөлгү ийи чылда өскүс уругларны азырап алыр талазы-биле күзел-чүткүлүн илередип турар өг-бүлелерниң саны өзүп эгелээ. Республика өөредилгезиниң беш тускай албан черлеринде 500 ажыг өскүс болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларны кижизидип, өөредип турар. Ниитизи-биле алырга, республикада азырадып турар 4852 уруг бар.

Ооң-биле кады Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызы (Морозов, Ондар), Тыва Республиканың Чазаның (Кара-оол) назы четпээн уруглар херектериниң болгаш оларның эргелерин камгалаар талазы-биле ведомстволар аразының комиссиязы тус чер чагыргаларының өскүс уруглар болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уруглар эргелерин камгалаар талазы-биле өөредилге албан черлериниң болгаш комиссияларының ажылын кошкак контролдап турары илерээн.

Үстүнде айыткан барымдааларга үндөзилээш, Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры

болза:

1. Кожууннарның, Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның өскүс уругларны болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларны камгалаар талазы-биле хоойлужудулганы багай контролдап турары дээш айтырыгны Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем сайыды П.А.Морозовка айтыр.

2. Чаа-Хөл кожуун баштыңы Д.К.Балбан-оолдун назы четпээннерниң эргелерин камгалаар талазы-биле хоойлужудулганы күүселдезинге чогуур контролду тургуспааны дээш кожуун чагыргазының баштыңының оралакчызы В.С.Ондарны албан-дужаалындан хостаан. Өөредилге килдизиниң назы четпээннерниң эргелерин камгалаар айтырыглар талазы-биле инспектору М.К.Алдайны доңгуткан дугайында дыңнадыын хүлээп көөр.

3. Ада-иезиниң ажаалда-хайгааралы чок арткан уругларның болгаш өскүс арткан уругларның эргелерин камгалаар талазы-биле хоойлужудулганы күүселдезинге чогуур контролду тургуспааны дээш өөредилге килдизиниң эргелекчизи А.Б.Церемпиловту албан-дужаалындан хостаарын Чаа-Хөл кожуунуң баштыңы Д.К.Балбан-оолга сүмелээр.

Чаа-Хөл кожуунуң прокурору М.Монгуштуң “Бижек-биле өскүс уругларже...” деп бижээн чүүлүнге холбаштыр барымдаалар талазы-биле немелде истелге чорударын Тыва Республиканың прокуратуразындан дилээр.

4. Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызы, Тыва Республиканың Күш-ажыл, социал болгаш аныяктар политиказының яамызы, Тыва Республиканың кадык камгалал яамызы кожууннар,

Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайлар чагыргалары-биле кады өскүс болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларны камгалаар талазы-биле 2004 чылдың декабрь 31-де Тыва Республиканың Чазаның № 1218 доктаалын күүседип турарының дугайын 2005 чылдың июль 1-ге чедир илеткээр.

5. Назы четпээннер херектериниң болгаш оларның эргелерин камгалаар талазы-биле Чазактың ведомстволар аразының комиссиязы (Кара-оол):

тус чер чагыргаларының, ооң иштинде Чаа-Хөл, Чөөн-Хемчик кожуун болгаш Кызыл хоорай чагыргаларының назы четпээннер-биле ажыл чорудар комиссияларының ажылын 2005 чылдың июль 1-ге чедир хынаар; ыңдыг чоруктарны болдурбас талазы-биле ведомство аразының системазын ажылдап кылыр.

6. Өскүс уруглар болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларның эргелерин камгалаар айтырыг талазы-биле Тыва Республиканың чонунга Тыва Республиканың Чазак Даргазының Кыйгырынын чүүлдүзүнер болгаш ону хамаатыларның чыыштарынга, школаларның, уруглар садтарының, эрге-хоойлу камгалаар органның коллективтеринге чугаалажып көөр.

7. Тыва Республиканың Парлаалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилели (Оюн) бо доктаалды “Шын”, “Тувинская правда” солуннарға парлаар.

8. Бо доктаалдың күүселдези дээш контрол чорударын Тыва Республиканың Чазак Аппарадының социал хөгжүлдө айтырыгларының талазы-биле эргелелинге дагыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК.

«Кула» хымыс фермазында

ХЫМЫС САВАЗЫРАЗЫН!

«Тыва кижиниң хей-аьды — чүгүрүк аьтта» деп үлегер чугаа бар. Шынап-ла, хей-аьтты сарыг шажында ылап-ла аьт хевирлиг чуруп турар. Ынчангаш чылгычы кижиниң сагыш-сеткили кезээде ужугуп чоруур дээни ол.

Шынап-ла, сагыш-сеткили ужугуп чоруур кижилерниң бирээзи Сесерлиг суурда «Кула» деп хымыс фермазының ээзи Радомир Севэнович Лапчар деп, ооң боду-биле ужурашкыш билдвис. Ол билип кээрге-ле, адазы Севээн Салчакович Лапчар чылгычы чораан. Ынчангаш ол аьттар аразына өскен. Черле өг-бүлениң угу чылгы мал-биле холбаалыг дээрзин ол ачазындан дыңнаан. Ынчангаш чылгы малга ынак болгаш, ону өстүрери — ооң амыдыралчы сорулгазы болу берген. Ачазы бо Сесерлиг суурга турган «Саянский» совхозтуң-даа, кара дилги фермазының-даа чылгызын када-рып чораан. Ынчангаш Радомир ачазы бичиизинде-ле чылгы малга ынак болур кылдыр кижизиткен.

Радомир ачазының изин чандыр баспайн, ынак ажылы — чылгы өстүрүп эгелээн. Бо хүннерде ооң коданында хуу 100 ажыг чылгызы бар. Төрүүрү бе — 40. 2005 чылда ол 30 кулунну амырменди камгалап алган. Радомирден аңгыда, ооң дунмалары Юрий, Арсен, Омак база-ла салгал дамчаан чылгычылар бооп, акызы-биле демнежип чоруурлар болду. Чылгы малды өстүрери — амыр эвес. Дүне база манап хонар.

Алышкылыр эрткен 2004 чылда «Кула» деп хымыс фермазы тургускаш, Кызылда өкпе аарыглар эмнелгези-биле керээ чаргаш, кылган хымызын аңаа дужаап чайлааннар. Белерден хүнде 20-30

Салгал дамчаан уктуг чылгычы Р.С.Лапчар.

литр сүттү саап, хымыс кылып турганнар. Хымыс кылырын Радомир Севэнович мынчаар тайылбырлады: «Баштай хөреңги ажыдып алыр. Ону кылырда баштай сагган сүтке тал карты суп каар. Оон ийи-үш хонук ажыдар. Четчири-биле ажый бээрге, ооң кырынча чаа сүт кудар. Оон база-ла ийи-үш хонук ажыдар. Оон хымыстың белен болганы ол. Хымыс — кончуг эм шынарлыг суксун. Кижиниң организмге, ылаңгы өкпе аары эмнээринге тергин дузалыг.

Бир бе хүнде 2,5 литр сүттү бээр. Эрткен чылды чайлады 22 бе саап чайлааннар. Дыка берге ажыл. Чамдык сагдырып өөрнемээн белерни хүлүүр-шарыыр. Чайладыр 2 тонна 500 литр сүт саап, ол хире хымысты кылып, Кызылдың өкпе аарыглар эмнелгезинге дужаап, керээзин бүрүнү-

биле күүсеткеннер.

Хоочун, уктуг чылгычы амдан эгелеп саар белерин белеткеп эгелей берген. Алды айдан эгелеп хымысты кылып, керээ езугаар өкпе аарыглар эмнелгезинче дужаарлар. Арай эпчок чүүл — хымыс өртээниң арай чик болуп турары. 1 литрни 45 рубльге хүлээп ап турар. Оон бичи көвүдеткен болза эки ийик. Ону ыңай-бээр дажырының чарыгдалы база бар.

Бо чүүлду доозарда хоочун, уктуг чылгычы Радомир Севэновичке чылгызын ам-даа көвүдедир өстүрүп, фермазын улгаттыр сайзырадырын күзээр-дир мен. Тывавыска чылгы мал дешкилеп, эм шынарлыг хымыс савазырап турзун!

Борис БОРБААНАЙ.
Василий Балчий-оолдуң тырттырган чуруу.

БАЗА БИР ДОКТОР НЕМЕШКЕН

Чоокта чаа Москваның Эртемнер академиязының Миклухо-Маклай аттыг этнология болгаш антропология институтунга Марина Васильевна Монгуш төөгү эртемнериниң доктору деп атка диссертацияны чедишкени камгалаан. Ооң шинчилел ажылының темазы: «Россияның, Моолдуң, Кыдаттың тывалары: оларның этниктиг болгаш этнокультурлуг процесстери, амгы цеде дөмейлежир аян-хевир».

М.В.Монгуштуң эртем талазы-биле консультантызы Төп Азияның сураглыг шинчлекчилериниң бирээзи, төөгү эртемнериниң доктору, профессор Наталия Львовна Жуковская. Бо эртемден Марина Васильевна-биле кады ажылдажылганы хей чылдар мурнунда эгелээн. Марина ынчан аспирантурага өөренип тургаш, «Тывада буддизм» деп темага кандидат атты камгалап ап турда-ла, эртем удуртукчузу турган.

Доктор атты камгалап турда, М.В. Монгуштуң оппонентилеринге ол-ла институттуң килдис эргелекчизи, төөгү эртемнериниң доктору Дмитрий Анатольевич Функ, Россияның Эртемнер академиязының төөгү институтунда Россияның чоннарының төөгүзүнүң талазы-биле төптүң удуртукчузу, төөгү эртемнериниң доктору Вадим Винцерович Трепалов, РЭА-ның Чөөн чүк институтунуң Моол талазы-биле сектор эргелекчизи, төөгү эртемнериниң доктору Владимир Викторович Грайворонский оларны томуйлаан турган.

Докторантының сайгарган темазы улуг хемчээлдиг болгаш берге дээрзин эртемденнер бир

дугаарында демдеглээн. Аңаа хамаарыштыр берген үнелелдерде мындыг сөстөр бар: «Марина Васильевна Монгуштуң диссертациязы чүгле этнологияга эвес, тыва эртем чоннуң бодунга ажык-чүтүгү ажыл болур. Тыва чонну бир-ле дугаарында долузу-биле сайгарып көргенин эскербес аргажок. Төөгүнүң оруу-биле чоруп олургаш, янзы-бүрү чылдагааннарның ужурунда аңгылангып, үстүп-частьп чоруй барган даштыкыда тываларны ие төрөөн чери-биле чоокшулаштырып, оларның аразына быжыглаарына бо ажыл улуг ужурудузалыг».

Доктор Д.А. Функ ук эртем ажылынга үнелелди берип тура, М.В. Монгуш тыва, орус болгаш англи дылдарны кончуг эки билер болганы-биле хей сангыг литератураны сайгарып, тоо быдаргай материалдарны тып, чурумчудуп, эмгелеп-секселеп ажыглаанын онзалап демдеглээн.

Эртемде чазалгыг каалама орук чок деп, классик чугаалаан болгай. Ооң-биле маргыжары берге. Марина Васильевна эртем

ажылы-биле холбашкаш, узун орукту эрткен. Венгрияның төвү Будапешт, Польшаның төвү Варшава, Норвегияның найысылалы Осло, Англияның Лондон болгаш Кембридж хоорайларына чаңгыс эвес катап чедип турган. Кыдатта чурттап турар тываларга чедер орук эң берге, кадыр-берт, шап-тараазының оруктарның бирээзи дээрзин эртемден билер. Буяныг, дузааргак кижилерниң ачызында Марина Васильевна аңаа четкеш, солун материалдарны чыып алган. Ооң Мурнуу Азияның эрте-бурунгу культура-зының чурту Индияге сургакчылаашкыны чартык чыл уламчылаан. Эртемден ол онзагай оранның соңгу кызыгаарындан мурнуу кызыгаарына чедир чоруп, бодунга чугула херек демдеглелдерни кылган. XIV Далай-Лама башкы-биле ужуражышкыны утундурбас төөгү болуп артып калган.

Доктор В.В. Грайворонский диссертацияның темазы төөгү талазы-биле болгаш амгы уени делгеренгей көргүскени-биле онзагайын демдеглээн. Үш дугаар оппонент В.В. Трепалов эртемденниң кылган ажылынга бедик үнелелди бергеш, моон соңгаар улуг чедишкенини күзевышаан, ук ажылды тускай монография кылдыр парлаары кончуг чугула дээрзин сүмелзэн.

Доктор В.В. Грайворонский диссертацияның темазы төөгү талазы-биле болгаш амгы уени делгеренгей көргүскени-биле онзагайын демдеглээн. Үш дугаар оппонент В.В. Трепалов эртемденниң кылган ажылынга бедик үнелелди бергеш, моон соңгаар улуг чедишкенини күзевышаан, ук ажылды тускай монография кылдыр парлаары кончуг чугула дээрзин сүмелзэн.

Лариса ДОБРОВОЛЬСКАЯ,
төөгү эртемнериниң кандидаты.

Москва.

Тываның төөгүлүг солуну

МЭЭҢ УНИВЕРСИТЕДИМ

1925 чылдың август 31-де «Шын» солунуң эң баштайгы номери моол дыл кырынга эрги моол бижик-биле парлаттынган — Тываның бодунуң латинчиткен национал үжүк-бижик чүгле 1930 чылдың ортан үезинде чогааттынган болгай. Азияның төвүнге тургустунган аныяк күрүнени — Тыва Арат Республиканы быжыглаарына «Шын» солун кайгамчык улуг рольду ойнаан.

1930 чылдың ортан үезинден соңгаар «Шын» солун тыва дыл кырынга парлаттынып эгелээн болгаш республиканың чонунуң чүгле башкызы, школазы эвес, харын езулуг университеди болган. Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында «Шын» солун болза немец-фашисттерге эжелекчилерге удур маадырлыг Кызыл Шеригге материалдыг болгаш моральдыг деткимчени көргүзөр, фронтуда байдалды чонга дүрген дыңнадыр, Совет Информбюронун медээлерин парлаар талазы-биле солун кайгамчык улуг ажылды кылган.

Дайын чылдарында «Шын» солунуң редакциязынга дыка мергежилдиг очулдурукчу журналистер ажылдап турган: Монгуш Ляндуп, Байкара Хөвөңмей, Сергей Кызыл-оол, Алексей Алдын-Херел, Салчак Лопсан, Николай Дембирек болгаш оон-даа өскелер улуг хемчээлдиг болгаш нарын материалдарны дүргени-биле очулдуругаш, парлап турган. Чижээ, И.В. Сталинниң 1941 чылдың июль 3-те радио дамчыштыр чугаазын болгаш ол чылдың ноябрь 6-да Октябрь революциязының 24 чылының дугайында илеткелин солунга шалыпкын очулдуруп парлаан. Дайын үезиниң эң чугула ол материалдары хей сангыг лекторлар, пропагандистер, агитаторлар хоорай болгаш көдээниң арат чонунуң ортузунга тайылбырлап, суртаалдап турган. Дээди Кол Командылакчы И. В. Сталинниң дужаалдары «Шын» солунуң бирги болгаш ийги арыннарына долдур парлап турган. Ынчангаш Тываның төөгүлүг бо

солуну Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында чүгле коллективтиг пропагандист болгаш агитатор эвес, харын коллективтиг организаакчы болуп турган.

«Шын» солун болза чүгле мээң эвес, бүгү Тываның хей муң оолдарының, уругларының езулуг университеди болган. Баштайгы национал тыва бижикти «Шын» солунга хамыкты мурнай парлаан. Тыва үжүктөрү солунга парлаан-ыннан номчуур, бижир кылдыр өөренип алган мен. Ооң дараазында чылдарда «Шын» солун редакциязынча чагааларны бижип эгелээн мен. Кажан тос харлыг тургаш, бир бөрүнү хораннап өлүрген мен. Ол дугайында Монгуш Данзырын «Шын» солунга бижээн. Мээң кырган-ачам Монгуш Сайын-Хөө «Шын» солуну ооң соонда доктаамал чагыдып, боду база номчуур апарган.

Мен бодум бо солунга материалдарны үргүлчү бижип чораан болгаш 1955 чылдың майда «Шын» солун редакциязынга штаттыг ажылдакчы бооп кирген мен. Баштай очулдурукчулап, ооң сөөлүнде килдистер эргелекчилеп ажылдаан мен. Мээң журналист болурумга дуржулгалыг журналистер Күжүгет Сарыг, Байкара Хөвөңмей, Сергей Кызыл-оол, Оюн Самбий-оол, Донгак Бегзи суглар менээ аажок дузалааннар.

«Шын» солунга ажылдап тургаш, 1958 чылда Россияның Журналистер эвилелиниң кежигүнүңге кирдим, журналистика талазы-биле дээди эртемни чедип алдым, 1985 чылда солунуң коллективни мени пенсияге үдээн.

Алексей ДУГЕРЖАА.

Хереглекчилерниң эргелери

БИЛДИРИИШКИННЕР — КИЧЭЭНГЕЙДЕ

Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар база кижиниң чаагай чоруунуң хайгааралын чорудар федералдыг албанның Тыва Республикада эргелели чондан кирген билдиришкенин сайгарылгазынче онза кичээнге салып турар.

Бо чылын 75 билдиришкенин сайгарган. Оларның 51-и азы 68 хуузу чуртталга-коммунал хандырылганың багайының дугайында болган. 21 билдиришкениде азы ооң 28 хуузуна идик-хеп болгаш амыдыралдың өске-даа херегелелин камгалаарының, 1 билдиришкениде аьш-чем барааннарының шынарының багайының дугайында хомудаан болган. 2 билдиришкениде бараан садарының чуртун хажытканын бижээн. Хынаттынган 75 билдиришкенинниң 72-инде хомудалдар бадыткаттынган. Чуртталга-коммунал хандырылганында четпес чүүлдерни «Бистиң бажыны» МУБ эдер дээш, 25 билдиришкениге хамаарыштыр септелге чорударының плангыг ажылдарын, 26 билдиришкениге изиг суг, чылыг дамчыдарының эде санаашкынарын чоруткан.

Шынары багай бараан садып ап турган 16 хереглекчиге акшазын дедир эгиткен. 45756 рубльге шынары багай барааннарга септелге чорудуп, чамдыктарын

эки барааннар-биле солаан. 1 билдиришкенин езугаар хереглекчиге чуртталга-коммунал хандырылгалар дээш чигелделерни канчаар алырының дугайын тайылбырлаан. Бир садып алыкчыга эмнер садып алырына оларның шынарына дүүшкен сертификаттың хоолгазын алырына дузалашкан. Каа-Хем суурнуң чурттакчыларының чылыг өртээниң улуунга хомудаан 14 чагаазын ТР-ниң прокуратуразына кириген, 4 билдиришкениге хамаарыштыр чылыг болгаш изиг суг дамчыдылганын эде санаашкынарын чорудары-биле оларны «Тываэнерго» ААН-че дамчыткан.

Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар база кижиниң чаагай чоруунуң хайгааралын чорудар федералдыг албанның Тыва Республикада эргелелин чонга ачыдузанын хереглекчилер билип, билдиришкенин кирип турары эки бооп турар.

Анна КЕНИН-ЛОПСАН,
ТР-де Ресхереглекхайгаарал эргелелинде салбыр начальнигиниң оралакчызы.

2005 ЧЫЛДЫҢ ЯНВАРЬ-АПРЕЛЬДЕ ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ БАЙДАЛЫ

УЛЕТПҮР

2005 чылдың январь-апрельде республиканың казып-тывар казар байлактарын чүдүрүп чорутканы, болбаазырадыр бүдүрүлгелериниң продукциязы, электри энергиязы, газ болгаш суг (хууда сайгарлыкчылар-биле кириштир алырга), 649,7 млн. рубльге үнелеткен. Улетпүр бүдүрүлгезиниң индекси 2004 чылдың январь-апрель айларга деңнээрге, 92,5 хуу болган. Бүдүрүп үндүрген продукцияның ниити хемчээлин эрткен чылдың бо үези-биле деңнеп көөрге, чүгле электри энергиязының, газтың болгаш сугнуң (106,4 хуу) бүдүрүлгези болгаш хуваары көвүдээн.

Бодунуң бүдүрген барааныг продукциязының структурасының деңзигүүрүнде кол черни электри энергиязы, газ болгаш суг (106,4 хуу) бүдүрери болгаш хуваары оонаажып турар. 2005 чылдың январь-апрельде электри станциялары 16,4 млн. квт. шак электри энергиязын ажилдап үндүрген. Чылыг суг болгаш бустуң бүдүрүкчүлери 688 муң Гкал. ажилдап үндүрген болгаш эрткен чылдың деңнелинден 46 муң Гкал. хөй болуп турар.

Болбаазырадыр бүдүрүлгелериниң үлүүнге 27,6 хуузу оонаажып турар. Ниитизи-биле болбаазырадыр бүдүрүлгелериниң талазы-биле улетпүр бүдүрүшкүнүнүн индекси 81,8 хуу болган. Болбаазырадыр бүдүрүлгелериниң структурасында аш-чем продуктулары, ижер суксуннар-биле холбаштыр алырга, ооң колдунда 90 хуузу ээлеп турар. Колбаса кылыгылары, мороженое, майонез болгаш арагага хамаарышпас суксуннар эрткен чылдың деңнелинде хевээр арткан. Хлеб болгаш булочка, макарон кылыгылары болгаш эъттен чартык фабрикаттарны бүдүрери көвүдээн. Аш-чеминиң арткан хевирлериниң бүдүрүлгези, ылаңгыя эът, водка болгаш ликер-водка кылыгылары чартындан хөй катап эвээжээн.

Ачы-дуза болгаш ажил, бодунуң бүдүрген барааныг продукциязын чүдүрүп чорударының ниити хемчээлинде 18,6 хуузу казар байлактарны казып тывары ээлеп турар. 2005 чылдың дөрт айларында 121,3 млн. рубльдин казар байлаан казып тыпкаш чүдүрүп чоруткан, ооң иштинде хөмүр-дашты 115,9 млн. рубльге, даг-дүгүн — 5,4 млн. рубльге. Рудага хамаарышпас материалдарны кайнаар-даа чорутпаан, ону бүдүрүкчүлөр чүгле иштики херегелениге ажилгаан. Улетпүр бүдүрүлгезиниң индекси эрткен чылга деңнээрге, 85,1 хуу болган.

Улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелериниң үлүүнге (2005 чылдан эгелээш, улетпүр болгаш улетпүрге хамаарышпас деп аңгылавайын) бодунуң бүдүрген бараанын чүдүрүп чорударының ниити хемчээли болгаш ажил база ачы-дуза бо чылдың январь-апрельде 81 хуу болган, биче бизнес (биче бүдүрүлгелер болгаш хуу сайгарлыкчылар) — 19 хуу.

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ

Көдээ ажил-агыйның шупту бүдүрүкчүлериң бүдүрген продукциязының ниити хемчээли (ажыл, ачы-дуза) 2005 чылдың январь-апрельде амгы күштүг өртектериниң санажылгазы-биле алырга, 376,0 млн. рубль болган азы деңнештирген өртектер-биле алырга, 93,3 хуу.

2005 чылдың май 1-де санаашкын-биле алырга, мыйыстыг бода малдың баш саны 110,2 муң баш (эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, 5,3 хууга эвээжээн), ооң иштинде төрүүр инек — 43,3 муң баш (3,5 хууга), хөй болгаш өшкү — 904,2 муң баш (4,8 хууга), хаван — 36,8 муң баш (17,7 хууга) кызырылган.

Мал ажил-агыйларының шупту категорияларында продукциязының кол хевирлериниң бүдүрүшкүнүнде бадышкын демдеглеттинген, эът бүдүрүлгези — 5,9 хууга кызырылган болгаш 4,7 муң тонна болган, сүт — 9,5 хууга болгаш 6,8 муң тоннага, дагаа чуургазы — 10,1 хууга болгаш 0,6 млн. санга чедир кызырылган.

Эът бүдүрүлгези дириг деңзи-биле (сайгарган продукцияның ниити хемчээлинден хуу-биле) 22,4 хуу болган, сүт — 26,8 хуу, дагаа чуургазы — 35,3 хуу (2004 чылдың

январь-апрельде эът — 28,1 хуу, сүт — 31,1 хуу, дагаа чуургазы — 45,5 хууга).

ТРАНСПОРТ БОЛГАШ ХАРЫЛЗАА

Чүкк сөөртүлгези. Экономиканың шупту адырларының автомобиль транспорту-биле 524,9 муң тонна чүккү сөөрткен, чүкк саарылгазы — 71,5 млн. тонна-км, ооң иштинде бүдүрүлгелериниң автомобиль транспорту-биле 141,1 муң тонна чүккү сөөрткен, чүкк саарылгазы — 41,8 млн. тонна-км.

2005 чылдың январь-апрельде агаар транспорту-биле 35,9 тонна чүккү сөөрткен, 2004 чылдың январь-апрельде деңнээрге, 96,4 хуу болган.

Пассажирлер аргыштырылгасы. Транспорттун бүгү хевирлери-биле 7,8 млн. кижини ыңай-бээр аргыштырган, 2004 чылдың ол-ла үезиниң деңнели-биле алырга, 1,3 хууга өскөн. Ниитизи-биле республикага пассажирлер аргыштырылгасынга хуу сайгарлыкчыларның 438 автобустарын (маршрут таксилерин) хаара туткан.

Харылзаа. Харылзаа бүдүрүлгелери 86,6 млн. рубльге харылзааның ачы-дузанын чедирген, ооң иштинде чурттакчы чонга — 41,5 млн. рубльдин. Ниити ачы-дуза чедирилгезиниң 47,9 хуузу чурттакчы чоннуң ачы-дуза чедирилгезинге оонаажып турар, 2004 чылдың январь-апрельде 45,0 хуу турган.

ТУДУГ

2005 чылдың январь-апрельде кол капиталга ажылгаан инвестицияның ниити хемчээли 134,6 млн. рубль (биче сайгарлыкчы чорукту, хуу тудугларны болгаш экономикага хамаарышпас субъектилерни кириштир санаарга) болган, эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, 13,4 хууга баткан.

2005 чылдың дөрт айларында тудуг ажил-чорудулганың талазы-биле кылдыг ажилдарның ниити хемчээли 46,2 млн. рубль болган, эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, 75,3 хуу болган.

Чуртталга тудуу. Бо чылдың эгезинден бээр 2813 дөрбелчин метр шөлдүг 44 квартираларны ажылгалга кириген, эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, 93,3 хуу болуп турар. Хуузуңда чуртталга тудугларын 1130 дөрбелчин метрге туткан, ооң ниити өртээ 1751 муң рубль болган.

БАРААННАРНЫҢ ХЕРЕГЛЕЛ РЫНОГУ

2005 чылдың январь-апрель айларда үүрмектеп садар бараан саарылгазының ниити хемчээли, ниитиниң кеменилге черлерин кириштир алырга, 1420,9 млн. рубль болган болгаш деңнештирген өртектер-биле алырга, эрткен чылдың ол-ла үезинден 8,7 хууга өскөн. Үүрмектеп садар бараан саарылгазы болгаш ниитиниң кеменилге черлериниң саарылгазы чурттакчы чоннуң бир кижиге оонааштыр 2005 чылдың январь-апрель айларда 4611 рубльге дең болган.

Үүрмектеп садар бараан саарылгазы улуг болгаш ортумак организацияларның 12,5 хуузуңдан, биче бүдүрүлгелерниң 20,2 хуузуңдан, рыноктан дашкаар сайгарлып турар хуу сайгарлыкчыларның 28,1 хуузуңдан, рынокта садып турар барааннарның 39,2 хуузуңдан тургустунган. Хөй-ниитиниң кеменилге черлериниң үлүү 2,0 хуу болган, 2004 чыл-биле деңнээрге, 0,3 хууга көвүдээн.

ТӨЛЕВИРЛИГ АЧЫ-ДУЗАЛАР

Дарый бердинген медээлер-биле алырга, республиканың чурттакчы чонунга шупту хевирлериниң талазы-биле чедирген төлевирлиг ачы-дузаның хемчээли 364,7 млн. рубль болган, 2004 чылдың январь-апрель айларының деңнештирген өртектери-биле алырга, 0,9 хууга көвүдээн.

Ачы-дуза чедирилгезиниң структурасының улуг үлүү коммунал болгаш транспорт ачы-дузасынга оонаажып турар. Чурттакчы чонга чедирген коммунал ачы-дузаның деңзигүүрү 25,8 хуу болган. Коммунал ачы-дузаның тариви 33,6 хууга өскөн, херек кырында хемчээлиниң индекси 90,1 хуу. Чурттакчы чонга чедирген тө-

левирлиг ачы-дузаның ниити хемчээлинде транспорт ачы-дуза чедирилгези 24,6 хуузу ээлеп турар. Херек кырында чурттакчы чонга чедирген транспорттун төлевирлиг ачы-дузаның үштүң ийизи хуу сайгарлыкчыларга оонаажып турар. Ол хевирниң ачы-дузаның ниити хемчээлиниң өзүл-дезин (өртектер өзүл-дезиниң индекси-биле) тодаргайлап көргүзөргө 107,2 хуу болган.

ӨРТЕКТЕР

2004 чылдың декабрь-биле 2005 чылдың апрельдин талазы-биле деңнээрге, хереглекчилер өртээниң каттышкан индекси 105,6 хуу болган, ооң иштинде аш-чем барааннары — 105,0 хуу болган, аш-чемге хамаарышпас барааннар — 101,6 хуу, чурттакчы чонга төлевирлиг ачы-дуза — 109,7 хуу.

2005 чылдың январь-апрель айларда өртектерниң улуг өзүл-дези эътке болгаш куш эдингге (25,3 хуу), картофельге (25,4 хуу), ногаага (31,0 хуу), эъттен кылган консерваларга (17,4 хуу), арыг болгаш хайындырып каан сүттерге (дес-дараалаштыр 12,8 болгаш 10,1 хуу), доңуруп каан балыкка (11,3 хуу) болган.

Тарылга кампаниязы эгелээни-биле бензин өртээниң өскени демдеглеттинген, апрельде А-76 (АИ-80) марканың бензини 10,7, АИ-92 (АИ-93) — 14,4, АИ-95 — 9,3 хууга өскөн.

Чуртталга-коммунал ачы-дузаның тарифтери болгаш өртектери бедик темп-биле өзүп турар. Чижээлээрге, чуртталга ачы-дузаның тариви 27 хууга өскөн. Коммунал ачы-дузаның тарифтериниң аразындан одалгага 34,1 хууга, изиг болгаш соок суг хандырылгасынга, канализацияга дес-дараалаштыр — 24,4 болгаш 14,4 хууга, суук газка — 40 хууга өскөн.

Телефон харылзааның ачы-дузаның абонент төлевири — 30,4 хууга өскөн.

Улетпүрнүң өртектер индекси 2004 чылдың декабрьда 104,5 хуу болган (эрткен чылдың апрельде 103,2 хуу турган). Электри энергиязының бүдүрүкчүлериң өртээ (11,2 хуу), сүт продукциязы (12,2 хуу), эъттен чартык фабрикаттар (14,6 хуу), парлалга продукциязы (21,4 хуу), одаар ыяштың (24,7 хуу) өскени демдеглеттинген.

2004 чылдың декабрь-биле бо чылдың апрельди деңнээрге, көдээ ажил-агый организацияларының сайгарып турар продукциязының өртээ 8,2 хууга, ооң иштинде ногааларга — 30,2 хууга, тарая культураларына — 10,9 хууга, сүтке — 9,1 хууга өскөн.

САҢ-ХӨӨ

ТР-ниң Саң-хөө ямызының баш удур берген медээлерин езугаар алырга, 2005 чылдың январь-март айларда Тыва Республиканың каттышкан бюджетди орулгалар талазы-биле 1703,3 млн. рубльге, чарыгдалдар — 1238,0 млн. рубльге күөсеттинген. Каттышкан бюджеттин ниити орулгаларында бодунуң орулганың үлүү 15,5 хуу, федералдыг бюджеттен эгидилге чок шилчидилге — 84,5 хуу болган.

2005 чылдың январь-март айларда улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелер 39,2 млн. рубль карылгалыг ажилдаан. Саң-хөөнүң каттышкан түңнели мынчаар тургустунган: 155 бүдүрүлгө 53,4 млн. рубльдин орулганын алган, 120 бүдүрүлгө 92,6 млн. рубльге карылгалыг ажилдаан.

Бо чылдың апрель эгезинде улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелериниң албан төлээр төлевирлерде (чээли өреси, банкыларда болгаш чээлиде өре) өреси 2570,1 млн. рубль болган, ооң иштинде хуусаазы эрткен өре — 1584,4 млн. рубль азы ниити өрениң хемчээлинин 61,6 хуузу.

Кредитор өрениң ниити түңү 2223,4 млн. рубль болган, ооң иштинде хуусаазы эрткен өре — 1549,7 млн. рубль.

2005 чылдың апрель 1-ниң байдалы-биле алырга, дебитор өрениң ниити түңү 1275,6 млн. рубль болган, ооң иштинде бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның хуусаазы эрттирипкен дебитор өреси 985,8 млн. рубль азы ниити дебитор өрениң 77,3 хуузу.

2005 чылдың апрель 1-ниң байдалы-биле

СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ КОЛ КӨРГҮЗҮГҮЛЕР

алырга, ТР-ниң Национал банкызының бүдүрүлгелерге, организацияларга болгаш хуу кижилерге берген чээлинниң ниити хемчээли 790,5 млн. рубль болган, эрткен ай-биле деңнээрге, 2,8 хууга хөй, 2004 чылдың бо үези-биле деңнээрге, 1,5 катап хөй.

АМЫДЫРАЛДЫҢ ДЕҢНЕЛИ БОЛГАШ ЧУРТТАКЧЫ ЧОННУҢ ОРУЛГАЛАРЫ

2005 чылдың январь-апрель айларда чурттакчы чоннуң акша орулгазы 3989,4 млн. рубль кылдыр тургустунган, эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, 15,0 хууга өскөн, чурттакчы чоннуң акша чарыгдалы — дес-дараалаштыр 2523,5 млн. рубль болгаш 30,2 хуу. Акша чарыгдалындан чурттакчы чоннуң орулгазы 1465,9 млн. рубль хөй болуп турар.

Бо чылдың апрель төңчүзүнде бөлүк аш-чем продуктуларының адаккы өртээ, айда бир кижиге санаарга, 1362,5 рубль болган.

2005 чылдың март айда ортумаа-биле санаттыг шалың акшазы 6629,3 рубль болган болгаш эрткен ай-биле деңнээрге, 8,2 хууга өскөн, 2004 чылдың март-биле деңнээрге, 1,2 катап өскөн.

2005 чылдың май 1-ниң байдалы-биле алырга, экономиктиг ажил-чорудулганың бөлүк хевирлеринде хуусаазы эрттирген күш-ажыл төлевиринде өрениң ниити түңү 69,6 млн. рубль (2004 чылдың апрель 1-де — 68,5 млн. рубль турган), ажилдакчыларның ажил төлевириниң бир айның фондундан 2,3 катап хөй болуп турар. 2005 чылдың апрель төңчүзүнде күрүнениң чонну ажилга хаара тудар албанының органның үчүткө ажил дилеп турар 15,8 муң ажилдаар назылыг хамаатылар турган. Оларның иштинден албан езуу-биле 12,7 муң кижиге ажил чок деп хүлээп көрдүнгөн. 2005 чылдың март-биле деңнээрге, ажил чок улус 3,7 хууга көвүдээн, 2004 чылдың апрельге бодаарга, 10,9 хууга кызырылган.

Демография. 2005 чылдың бирги кварталында чурттакчы чоннуң чайгаар өзүл-дези, 2004 чылдың ол-ла үези-биле деңнээрге, 18,8 хууга өскөн болгаш 1000 кижиге оонааштыр 6,0 кижиге болган. Чурттакчы чоннуң өзүп-көвүдээри 2,6 хууга көвүдээн болгаш өлүп хораар чоруу 2,7 хууга кызырылган. Бичи уругларның өлүп хораар чоруунуң деңнели 1,9 хууга кызырылган болгаш 1000 уругнуң бирээзинге хамаарыштыр алырга, 20,8 уруг өлгөн болуп турар.

ХБАБ органның 329 өгленишкни болгаш 99 өг-бүлө чарлышкыны демдеглеттинген. Хоойлу-дурум езугаар бүртүктеттинген 1000 өг-бүлө тутканнарга хамаарыштыр алырга, ооң 301-и чарылган болуп турар (2004 чылда 316 турган).

Чурттакчы чоннуң аарыыр чоруу. 2005 чылдың январь-апрель айларда республиканың девискээринде эпидемиологтук байдалды, эрткен чылдың ол-ла үези-биле деңней алырга, чурттакчы чоннуң халдавырлыг гепатиттен аарыыр чоруу көвүдээн болуп турар (2004 чылда 100 муң чурттакчыга оонааштыр 61,7 таварылга демдеглеттинген болза, бо чылын 86,8 таварылга болуп турар), ооң иштинде гепатиттин А бөлүү (30,7 болгаш 86,8), үстүкү тыныш органның инфекциязы (5108,3 болгаш 5274,6), бир дугаар тодараттыг туберкулез (87,4 болгаш 89,0).

Корум-чурум үрээшкни. Республиканың Иштики херектер ямызының сан-медээлерин езугаар алырга, 3005 кемниг херектер бүртүктеттинген. 100 чурттакчыга хамаарыштыр 977 кемниг херектер болган, 2004 чылдың ол-ла үезинде 963 турган. Мал оору, үптээшкни, мөлчүшкүн болгаш экономиктиг кем-херек үүлгедишкни биле холбашкан кем-херек үүлгедилери хөйү-биле бүртүктеттинген. Кем-херек үүлгедишкни илередип тывары 57,7 хуу болган, 2004 чылдың ол-ла үезинде 52,6 хуу турган.

Күрүне статистиказының федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле девискээр органы.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДОКТААЛЫ

Чурттаар оран-сава-биле хандырылга талазы-биле Тыва Республиканың бүрүн эргелеринге хамаарыштыр 2005 чылдың январь 1-ге чедир учетка кирген, чурттаар байдалын экижидери негеттинип турар хамаатыларга социал хөлөзи керээзи-биле чурттаар бажыңнар бээр чурумну бадылаарының дугайында

2005 чылдың апрель 5, №425, Кызыл хоорай

2005 чылдың январь 1-ге чедир учетка кирген, чурттаар байдалын экижидери негеттинип турар хамаатыларга Тыва Республиканың күрүнениң чуртталга фондузунда бажыңнардан социал хөлөзи керээзи-биле чурттаар оран-сава бээриниң байдалын тодарадыр сорулга-биле база "Муниципалдыг бот-башкарылга органна-рының харыялаар айтырыгларың делгемчидеринге база РФ-тиң субъектилериниң болгаш Россия Федерациязының кады

уштап-баштаар чүүлдеринге ТР-ниң субъектилериниң күрүнө эрге-чагырга органна-рының эргелерин делгемчидери-биле холбаштыр РФ-тиң хоойлужудулгазынга өскерилгелер кириериниң дугайында" 2004 чылдың декабрь 29-та үндүргөн № 199 Федералдыг хоойлузунга дүүштүр Тыва Республиканың эргелеринге хамааржыр чурттаар оран-сава-биле хандырылга чорударынга хамаарыштыр Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың эргезинге хамааржыр чурттаар оран-сава-биле хандырылга база 2005 чылдың январь 1-ге чедир учетка кирген, чурттаар байдалын экижидери негеттинип турар хамаатыларга социал хөлөзи керээзи-биле чурттаар оран-сава бээриниң чурумун бадылаар.

2. Бо доктаалды "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарга парлаар. ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызы Ш.В.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың эргелеринге хамааржыр чурттаар оран-сава-биле хандырылга база 2005 чылдың январь 1-ге чедир учетка кирген, чурттаар байдалын экижидери негеттинип турар хамаатыларга социал хөлөзи керээзи-биле чурттаар оран-сава бээриниң чуруму

1. Ниити чүүлдер

1.1. Бо Чурумда айыттыгган категорияда хамаатыларга чурттаар оран-сава-биле хандырылганы социал деткимче хевиринге чорудар. 2005 чылдың январь 1-ге чедир учетка кирген, чурттаар байдалын экижидери негеттинип турар хамаатыларга Тыва Республиканың күрүнениң чуртталга фондузундан социал хөлөзи керээзи-биле чурттаар оран-сава бээриниң дугайың бо Чурум тодарадыр турар.

1.2. Тыва Республиканың күрүнениң чуртталга фондузундан чурттаар оран-сава алыр эргелиг, 2005 чылдың январь 1-ге чедир учетка кирген, чурттаар байдалын экижидери негеттинип турар хамаатыларны "Хоочуннар дугайында" деп 1995 чылдың январь 12-е үнгөн № 5 Федералдыг хоойлунун 14, 15, 16, 17, 19, болгаш 21 чүүлдери, "Россия Федерациязынга инвалидтериниң социал камгалалының дугайында" 1995 чылдың ноябрь 24-те үнгөн №181 Федералдыг хоойлунун 17-ги чүүлү тодарадыр турар.

1.3. Бо Чурумда айыттыгган хамаатыларга ТР-ниң чуртталга фондузундан чурттаар оран-сава бээр эргени Россия Федерациязы тус-тус субъектилерге оң иштинде Тыва Республикага берген.

1.4. Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр 2005 чылдың январь 1-ге чедир учетка кирген, чурттаар байдалын экижидери негеттинип турар хамаатыларга социал деткимче хевиринге дуза көргүзүр Тыва Республикага берген эргени боттандыраар сорулга-биле социал хөлөзи керээзи-биле чурттаар оран-сава бээр федералдыг өңчү-хөреңги-биле туттунган ТР-ниң чуртталга фондузунда турар бажыңнардан бээр.

1.5. Федералдыг бюджеттен тургустунган федералдыг дузаламчы фондузунун составында көрдүнгөн бо Чурумда кирип турар хамаатыларга социал деткимче хевиринге чурттаар оран-сава-биле хандыраар кылдыр дамчыттыгган эргени боттандыраар акша-хөреңги субсидия хевиринге бооп, өскээр ажыглаттынмас, чүгле ол тодарага сорулгазынга ажыглаттынар.

1.6. Чарыгдаттынар акша-хөреңгиниң контролор саң-хөө, бюджет талазы-биле хайгаарал болгаш хыналда күүседип турар федералдыг органның күүсекчи эрге-чагыргазы, Россия Федерациязының Саналга палатазы, социал хөгжүлдө болгаш кадык камгалал талазы-биле хайгаарал болгаш хыналда күүседип федералдыг органнарның күүсекчи эрге-чагыргазы боттандыраар.

1.7. Амгы Чурумда ол категорияда айыттыгган хамаатыларны социал деткимче хевиринге чурттаар оран-сава-биле хандыраарыңа Федералдыг фондунан Тыва Республиканың бюджетинде көрдүнгөн акша-хөреңгиниң хемчээли дараазында чүүлдерге хамаарыштыр тодарадыр:

1) айыттыгган социал деткимче езугаар эргелиг кижилериниң санындан;

2) Россия Федерациязының Чазааның төлээлеткени күүсекчи эрге-чагырганың тургусканы Россия Федерациязының субъектизиниң ниити чуртталга шөлүнүн 1 дөрбелчин метриниң ортумак рынок өртээ база 18 дөрбелчин метр ниити чуртталга шөлүндөн;

1.8. Субвенция бээринге акша-хөреңгини санаарыңа, чарыгдарыңа чурумну Россия Федерациязының Чазаа тургузар;

1.9. Тыва Республиканың Саң-хөө ямазы квартал санында күрүнениң чаңгыс аай акша-хөреңги, чээли политиказы боттандырып турар федералдыг органның күүсекчи эрге-чагыргазыңа социал деткимче хемчээли езугаар айыттыгган чингелде алыр эргелиг кижилериниң санын айтып тургаш, субвенция бээринге акша-хөреңги чарыгдалдарының дугайында отчетту бээр.

2. 2005 чылдың январь 1-ге чедир учетка кирген, чурттаар байдалын экижидери негеттинип турар, социал деткимче хемчээли хевиринге дузаламчы алыр

хамаатыларны Тыва Республиканың чуртталга фондузундан чурттаар оран-сава-биле хандыраары

2.1. Бо Чурумнун 2.3. пунктузунда айыттыгган, 2005 чылдың март 1-ге чедир учетка хүлээп алдыгган хамаатылар дараазында социал хөлөзи керээзи-биле чурттаар оран-сава алырыңа чедир ук учетка турар эргезин кадагалап алыр. Айыттыгган хамаатылар учеттан Россия Федерациязының Чуртталга хоойлузунун 56-гы чүүлүнүн 1-ги кезээниң 1,3-6 пунктуларында көрдүнгөн үндезинерге база социал хөлөзи керээзи-биле чурттаар оран-сава алыр эргени Россия Федерациязының Чуртталга хоойлузунун күштүг апарган үезинге чедир үндезинерни чидирген таварылгаларда айыттыгган хамаатылар учеттан уштунар.

2.2. Бо Чурумнун 2.3. пунктузунда айыттыгган, социал хөлөзи керээзи-биле чурттаар байдалын экижидери негеттинип турар азы чурттаар оран-сава алыр, 2005 чылдың январь 1-ге учетка кирген хамаатылар Россия Федерациязының чуртталга хоойлужудулгазын езугаар чурттаар оран-сава-биле хандыраары.

2.3. 2005 чылдың январь 1-ге чедир учетка туруп алган, чурттаар байдалын экижидери негеттинип турар хамаатылар "Россия Федерациязында инвалидтериниң социал камгалалының дугайында" деп № 181-ФЗ 1995 чылдың ноябрь 24-те үнгөн хоойлузунун 17-ги чүүлүнүн, "Хоочуннар дугайында" деп № 5-ФЗ 1995 чылдың январь 12-де үнгөн Федералдыг хоойлунун 14-19, 21 чүүлдеринге көрдүнгөн езугаар Тыва Республиканың чуртталга фондузундан дараазында хамаатыларга:

1) дайын инвалидтеринге;

2) Күш-ажыл үезинде кемдеп когараан азы аар аараанының ужурунда инвалид апарган Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге;

3) Чурттаар оран-сава алыр эргелиг, "Хоочуннар дугайында" федералдыг хоойлунун 2-ги чүүлүнүн 1-ги пунктузунун адаандан "и", "ж", "а" пунктуларында айыттыгган Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге;

4) Чурттаар оран-сава алыр эргелиг, "Хоочуннар дугайында" № 5-ФЗ 1995 чылдың январь 12-де үнгөн Федералдыг хоойлунун 3-кү чүүлүнүн 1-ги пунктузунун 1-5-ки пунктуларының адаанда айыттыгган дайынчы хемчеглерге киришкен хоочуннарга;

5) Бир эвес оларны ээлеп чурттап олурганы албан чериниң бажыңындан үндүрер ужур таварышканда ол үдеги СССР-ниң орден, медалдары-биле шаңнаткан дайынчыларны, 1941 чылдың июнь 22-ден 1945 чылдың сентябрь 3-ке чедир дайылдажып турган армияга кирбей турган, шериг-өөредилге черлеринге, албан черлеринге, дайынчы кезектерге албан эртририп турган дайынчыларга;

6) "Ленинград бүзүлээшкениниң чурттаакчызы" деп хөрөк демдээниң эдилекчилеринге;

7) Оларны чурттап оран-сава-зындан үндүрер ужур таварышканда дайын фронтузунун участоктарыңа демир-оруктарга, анаа оруктарга, дайынчы флоттарның оперативтиг зоналарыңа, фронтуң тыл кезээнге болгаш өске-даа дайынчы объектилерге, аэродромнарга, дайынчы далай баазаларыңа, камгалал тудуглар кылырыңа, тус черниң агаар камгалалыңа, Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде ажылдап, инвалид кылдыр тодарадыгганнарга;

8) Ада-чурттуң Улуг дайынының эгезинде өске күрүнелерниң порттарыңа турган транспорт флонуң судноларының экипажының кежигүннеринге;

9) Чурттаар оран-сава алыр эргелиг, чок болган (мөчээн) Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниң, дайынчы инвалиттериниң өг-бүлезиниң кежигүннеринге;

10) дайынчы албан-хүлээлгезин күүсе-

дип тургаш өлгөн күрүнениң айыыл чок чорук чериниң, кеземче күүседир органнарның системазының болгаш албан чериниң, күрүнениң өрт албан чериниң, иштики херектерин удурутт составының болгаш анаа шагдаларының, шериг албаныларның өг-бүле кежигүннеринге;

11) дайын шөлүндөн ис чок читкен деп тургустунган чурум езугаар санаткан, туттурушкун үезинде өлүрткен шериг албаныларның өг-бүле кежигүннеринге;

12) Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде Ленинград хоорайның эмнелгелеринге, госпитальдарының өлүрткен ажылдакчыларының өг-бүлелериниң кежигүннеринге, тус черниң агаар камгалалының озал-ондак командаларыңа болгаш бот-камгалал объектилериниң бөлүктөрүнүн дайынга өлүрткен киржикчилериниң өг-бүле кежигүннеринге;

13) кичээнгени салыры эргежок чугула кадыкшылы берге байдалдыг инвалидтерге, инвалид ажы-төлдүг өг-бүлелерге социал хөлөзи керээзи-биле езугаар бээр.

2.4. Бо Чурумнун 2.5 пунктузунга айыттыгган таварылгалардан аңгыда, учетка кирген, бо Чурумнун 2.3 пунктузунда айыттыгган хамаатылар чурттаар оран-саваны Тыва Республиканың чуртталга фондузундан ээлчег езугаар алыр.

2.5. Чурттаар оран-саваны ээлчег чокка өскүс, ада-иези чок арткан инвалид, социал хандырылга албан черлеринде чурттап турар уруглар 18 хар четкенде, бир эвес кадыкшылының байдалы бодун боду башкартынып шыдаар болза, алыр.

2.6. Чурттаар оран-сава-биле хандыраары негеттинип турары-биле учетта турар хамаатылар чурттаар оран-саваны социал хөлөзи керээзи-биле Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының төлээ органының шийтиринең үндезилеттинип алыр. Социал хөлөзи керээзи-биле езугаар чурттаар оран-сава бээриниң дугайында шийтирлерни ону алыр хамаатыларга үш хонук эртпээнде тыпсыр.

2.7. Бо Хоойлунун негелделерин барымдаалап хүлээп алдыгган социал хөлөзи керээзи-биле чурттаар оран-сава бээриниң дугайында шийтир езугаар тургустунган хуусаада социал хөлөзи керээзи чардыганының үндезини болур. Чурттаар оран-савага хамаарыштыр социал хөлөзи керээзин Россия Федерациязының Чазаа бадылаар.

2.8. Социал хөлөзи керээзи-биле чурттаар оран-саваны хамаатыларга оларның чурттаар черин барымдаалап бээр.

2.9. Социал хөлөзи керээзи-биле езугаар алганы чурттаар оран-саваны хуужударын Россия Федерациязының хоойлужудулгазының тургусканы үндезинерни барымдаалап чорудар.

3. 2005 чылдың январь 1-ге чедир учетка кирген, чурттаарының байдалын экижидери негеттинип турар хамаатыларга социал деткимче хемчээлиниң хевиринге бээр Тыва Республиканың чуртталга фондузундан чурттаар оран-сава шөлү

3.1. Бо Чурумнун 2.3 пунктузунда кирген хамаатыларга социал хөлөзи езугаар чурттаар оран-саваны өг-бүле кежигүннериниң бирээзинге-ле 18 кв.м. шөл турар ниити хемчээлге алыр.

3.2. Чурттаары-биле берген оран-саваның ниити шөлү социал хөлөзи керээзи-биле чурттаар оран-сава бээриниң хемчээлиниң эң бичезинден тодарадыр, чурттаар оран-саваның балконун, верандазын, террасазын санавай, чурттаар база дузалал кылдыр ажылгаар өрээлдерден, шупту шөлдериниң санындан тургустунар.

3.3. Россия Федерациязының Чазааның тургусканы даңдыа көрдүнгөн хоочу аарыгларның аар хевиринден качыгдал турар болза, ындыг инвалидтерге социал хөлөзи керээзи-биле езугаар чаңгыс кижиниң нормазындан ажыг (ийи катап хөйдөн улуг эвес) хемчээлди чурттаар оран-саваны берип болур.

Чагаалар аразындан МУРНАКЧЫЛАРНЫҢ ОДУРУУНГА ЧОРААН

Тес-хемчилер Эрги-Арт оруу-биле ТАР-ның төвү Кызыл хоорайга чөөн Танды-Ууланы ажырат, төве-биле чиң сөөртүп, шуудуннап чорааннар.

Калдак-Хамар оруун ыяап-ла тударын ТАР-ның Чазаа (даргазы А.М.Чымба), ТАРН-ның ТК-зы (С.К.Тока) бүгү тыва чоннун тудуу кылдыр үнелээн. Ук ажылга чүгле тываларны эвес, өске-даа нация чонну хаара туткан. Аңаа Тес-Хемниң 13 сумуларының араттары эң идепкейлиг киржиң, 1937 чылдан 1940 чылга чедир дыка шалыпкан ажылдааннар. Тываның сайзыралыңа эргежок чугула орук кожавыс Моолче кири шөйлү берген. Ол кайгамчык орукту тудуп турган маадырлыг "калдакчылар" шадала "улуг уйгузун" удааннар. Оларның кылган буйаныг оруу ам-даа чонга, келир салгалга бараан болуп, олар дугайында чаагай сактышкын бооп арткан.

Калдак-Хамар оруунун тудуунга идепкейлиг киржиң чораан өг-бүле Даваа Шойдакович биле Лоозаңмаа Лудуевна Дирчиннерни номчукчуларга таныштырып көрейин. Шойдак оглу Даваа Тес-Хемниң Кара-Бош-Дагның Шартаа-Сугга 1916 чылда төрүттүнгөн, ооң кадайы Луду кызы Лоозаңмаа Эрзинниң Чинге-Адырның Хой-Бажы-Аскан деп хонашка 1922 чылдың март 20-де чырык көргөн. Өөр-өнер уругларның чеди дугаары аас-кежиктиг кыс болур. Олар Калдак-Хамар оруун тутчуп тургаш, таныжып алганнар. Ол улуг тудугдан чүгле олар эвес, он-он аныяк өг-бүлелер үнгөн. Ук тудуг уруг-дарыгының салым-чолун чүгле ада-ие билер деп эрги чаңчылды буза шапкан. Тываның улуг тудуундан ужулган аныяк өг-бүле ол-ла хевээр чоннун чоон оруундан үнмээн. Дайын, колхозтажышкын, ооң соонда улус ажыл-агыйы деп чаартылгаларга идепкейлиг киришкенер. Даваа Шойдакович Дирчин 1943-44 чылдарда суму секретары турган. Тыва ССРЭ-ге каттыжа бергенде, Тес-Хем кожуунун харылзаа шугумунун начальниги болу берген. Дайын үезинде ук өг-бүле эвээш эвес малды фронтуга белек кылдыр берген. Өгүнү эр ээзи харын-даа дайынче эки тура-биле баар өргүүдөлдү ТАР-ның Төп Хораазынче киригген турган. 1945 чылда Ада-чурттуң Улуг дайыныңа Тиилелгени почта начальниги кожуунга бир-ле дугаар хөйге чарлаан.

Даваа Шойдакович ынчап чоруй, Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумун доозуп, агроном эртем чедип алган. 1961-72 чылда Чыргалаңды көдээ Советтин даргазынга ажылдаан. Ол бодунун үезинде бурунгаар депшилгелиг көрүштүг, угаан-сарыылдыг дарга, сурталчы чораан. Даваа Шойдакович "Күш-ажылдың хоочуну", "Тиилелгениң 20 чылы" медальдарның эдилекчизи.

Амгы арткан хоочуннар дайын-даа, тайбың күш-ажыл-даа чылдарында ол хоочун өг-бүлени эң мурнакчы одуругга чораан деп сактып, мактап чоруурлар.

Моторк ТИРЧИН.

"ОРГААДАЙНЫ" ТАНЫШТЫРГАН

Композитор Амыр Хоюбанның чырыкче үнгөн номнарының таныштырылга-концерти Улусчу чогаалдыг бажыңыга болуп эрткен.

"Оргаадай" деп ырылар чыындызының, "Хем-Белдир" деп номнун болгаш "Оргаадай" деп ыраажы бөлүктүн таныштырылганы республиканың уруглар библиотеказының директору С.Салчактын башкарылганы-биле барык үш шак чартык үениң дургузунда кончуг солун, чылыг байдалга эрткен.

Автор номнарның бижиттинген төөгүзүнүн дугайында база чогаалдар кандыг идеяларны, чугула айтырыгларны көдүрүп турарын тайылбырлаан.

Таныштырылга үезинде солун сайгарылганы композиторлар К.Ооржак, Д.Санчыт, чогаалчылар Л.Иргит, Э.Донгак, М.Ховалыг, К.Чооду олар кылган, хөй сангы мөгейикчилери чагыг-сөзүн берип, суй белектерин сөңнээн.

Авторнун авазы Светлана Шаравиевна, чаңгысклассчылары, чаңгыскурсчулары болгаш өскелер-даа сценаже үнүп, байыр чедирген.

"Оргаадай" ыры бөлүүнүн күүселделерин чон динмиттиг адыш часкаашкыны-биле уткуп, үдээн.

Бистиң корр.

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

Ада-чурттуң Улуг дайынынң киржикчизи, эки турачы Очур Даргый-оолович Ховалыг Ровно дээш тулчуушкунга онза шылгараан. Дончут Кууларның взводу немецтерге бүзээледи берген берге үеде, эки-биле кады дайынның күчүлүг шаап халдаашкынын доктаадып, оларны узуткап чок кылгаш, эш-өөрүн хостап алган. Шакындыг эрес-дидим, маадырлыг чорукту каш удаа ол кылган. Ону бедии-биле үнелеп көргөш, Очур Ховалыгны Ада-чурт дайыны орденниң бирги, ийги чергелери-биле шаңнаан. Тайбың чылдарда партия ажылы кылып, кедээ ажыл-агыйны хөгжүдөр херекке бодунуң үлүүн ол кириген.

Кажан-даа утпас бис

Ада-чурттуң Улуг дайынынга киржип чораш, амы-тынын берген, дайын соонда балыгларындан арааш өлгөн, ис чокка читкен, ам-даа аравыста кожа чурттап чоруур дайын киржикчилерин утпас ужурул бис. Бистиң кожуунда оларның дугайында сактышкынарны бижип, чыып, улуг ажылды ам-даа уламчылап турар.

Дайынның баштайгы чылдарында Каа-Хем кожуундан 400 ажыг Совет Эвилелиниң хамаатызы фронттуже чоруткан. Совет Эвилелиниң Маадыры деп бедик атты 28 панфиловчу совет солдаттары-биле эрес-маадырлыг амы-тынын берген Сарыг-Сеп суур чурттуг Николай Игнатевич Трофимовка берген. Совет Эвилелиниң Маадыры деп атты база бир чаңгыс чер-чурттууус Бүрэн-Бай-Хаак чурттуг Василий Петрович Брагин алган. Дайын төнгөн соонда, 400 ажыг дайын киржикчилеринден 228 дайын киржикчизи эпп чанып келгенер. Оларның аразында Япония, Корея, Венгрия дайыныга киришкеш келгенер база бар. Амгы үеде бистиң аравыста 17 дайын киржикчизи чурттап, амыдырап чоруур.

Тиилелгениң 60 чыл оюнга тураскааткан янзы-бүрү солун хемчеглер кожуунга болган. Апрель 19-та кожуунуң Култура бажыңына Тиилелгениң 60 чылынга тураскааткан эртем-практиктиг конференция болуп эрткен. Ону кожуунуң төп библиотеказының ажылдакчылары организастаан. Сарыг-Септиң школалары, №7 профучилищениң сургуулдары

"Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан" деп темага хөй материалдарны чыгаш, ооң делгелгезин кылган. Сарыг-Септиң №1 школазының он бирги класының өөреникчизи Сергей Серээдарның кылган ажылдарын жюри кежигүннери "Эң эки эртем-шинчилел ажылы" деп номинацияга тиилекчи деп санаан. Амгы үениң чаа хевирин ажылгап, дайын киржикчилери-биле ужуражып, оларның сактышкынарның видеофильм кылдыр ооң тырттырып алганы төөгүлүг, үнелиг материал бооп турар. Серээдар Сергейни диплом болгаш суй белек-биле шаңнаан.

"Каа-Хем кожуундан фронттуже чораш тыва эки турачылар" деп Сарыг-Септиң №2 школазының 10 класының өөреникчизи Аэлита Ховалыгның эртем-шинчилел ажылы долзуу-биле сайгарган. Бо хүннерде аравыста чурттап чоруур дайын киржикчилери З.М. Пирогов, П.С. Тодиенев А.Т. Черменов дугайында илеткелдерни өөреникчилер база солун кылган. 7 класстың өөреникчизи Толя Бочкарев кырган-ачазының Петр Семенович Тодиенев дугайында солун илеткелди кылган. Конференцияга киришкен өөреникчилерге шуптузунга суй белекти бергенер.

Апрель 28-те республика чергелиг "Олар бис дээш демисежи чораш" деп ужуражылга кезээ эрткен. Дайын киржикчилерин чалап, аныяк салгал-биле ужуражылга кезээзин кожуунуң төп библиотеказы эрттирген.

Р.САЛЧАК.

Сарыг-Сеп суур.

Гвардейжи Даваа Монгуш

Кады төрөөн акым Монгуш Шининович Даваа — Өвүрнүң Солчур суурдан аъттанган тыва эки турачыларның бирээзи.

Тыва эки турачыларга Дубно, Ровно хоорайларны хостаары дыка берге болган, чүге дээрже фашистер Дубно хоорайга боттарының дириг болгаш техниктиг күжүн мөөңнөп, хоорайны боттарының шериг шивээзи кылып алгаш, өске хоорайларже баар-эртер оруктарыны дуглап алгаш турганар. Барык будун дун, хүн чыгы үениң иштинде фашистер чеже-даа күштүг турза, тыва эки турачылар Дубно хоорайны хостап алганнар. Акым Даваа болгаш ооң эш-өөрү шериг тактиканы эки шингээди алганы дайын чорудулгазынга дыка дузалаан.

Ровно хоорайны хостажып тургаш, акым Даваа фашистерниң үзүктел чок адып турган амбразуразын чок кылып даалганы алгаш, боду "Бурунгаар!" деп команданы бергеш, мурнай халып чорупкан. Кажан ооң салбыры фашистерниң адып турган черин узуткап, бурунгаарлап бар чорда, сержант Давааның хендирбизинге ок деггеш, иштики органнарны үрегдээ. Балыглашкын кончугла аар-берге болган, ону Киев хоорайның шериг госпиталына чедирип каан. Аңаа үр эмнеткеш, үнүп келгеш, эш-өөрү-биле кады

Украинаның дыка хөй хоорай, суурларын хостапкеш, төрөөн Тывазыныче эш-өөрү-биле чанып келген.

Украин чонну немец-фашистерден хостаарынга эрес-дидим чоруун көргүскени дээш гвардейжи Даваа Монгуш Алдар орденниң үшкү чергези, Ада-чурт дайыны орденниң бирги чергези болгаш медалдардыр-биле шаңнаткан. Дайын сөөлүндө 1946 чылда Даваа Шининович ТАР-ның Куш-ажыл ордени-биле база шаңнаткан. Дайын соонда чылдарда Өвүр кожуунуң күүском даргазының оралакчызынга, партияның Өвүр райкомунуң килдиз эргелекчизинге, 1953-56 чылдарда "Торгалыг" колхозтуң даргазынга, 1963 чылда база катап партия Өвүр райкомунуң килдиз эргелекчизинге, 1965 чылдан эгелээш, амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир Өвүрнүң орук черинге ажылдаан. 1991 чылдың август 25-те мөчээ. Дайынның сорбулары назынның иштинде хилинчектел чорза-даа, ооң шыдамын кайгаар чордум. Ол кажан-даа "уе" деп чорбаан. Акым Даваа 4 кысты, 5 оолду өстүрүп кижизидип, өөредип, амыдыралдың оруунче үдеп каан.

Сай-оол КУУЛАР.

Өвүр, Хандагайты суур.

1943 чылдың майда эки турачы 10 танкистер Ада-чурттуң дайынынче аъттаныпкан. ТАР-ның баштыңчылары, бүгү чону, төрелдери, эш-өөрү, душтук кыстары байырлалдыг езу-биле, хөгжүм-музыка адаа-биле фронттуже үдээнер.

Оларның аразында Би-Хемниң Тарлаг чурттуг Түлүш Кызыл-тас Мырты оглун эң-не чоок, эргим душтук кызы Каа-Хемниң Ондум чурттуг Салчак Севилбаа, кады төрөөн кыс дуңмазы Түлүш Серенмаа ыы-сылыгы үдеп чорутканнар.

1946 чылдың апрель айда ССРЭ-ниң хамаатызы Михаил Мартынович Кызыл-тас төрөөн Тывазыныче, дөргүл-төрелинче, ады-иезинче каргыштыг дайынның халавындан бертик-межел апарган чанып келген.

Тиилелге соонда, барык бир чыл дургузунда шериг госпитальдарына эмнедип чытканы ол болган.

Ол үеде шериг кезектеринге, эмнелге-санаторийлерге психолог-эмчилер барык чок турганындан дайын шөлүндө чанып келген бертик-межел инвалидтерниң сагыш-сеткилдери саарзыкталып, сеткил-хөөнү хоозурап, үен-даян бодалдар баштарындан үнмейн турганы билдингир. Чүгле фронттуч "100 грамм"-биле сеткил-хөөнүн оожургадыр ужурга таваржып турганы чон билер. Кызыл хоорайга келген дораан Кызыл-тастың сеткил-чүрээ база бир аар согугну алган. Ооң бүзүрөп, идеген, манал чорааны душтуу кызы өске кижиле өгленип алган, ажы-төлдүг, аас-кежиктиг чурттап орган. Ооң быжыг тура-соруу, дайын-чаага дадыккан мөзүштары өш-өжөөн сүреринден чайлаткан. Кызыл-тастың салым-чолу кадыг-берге болганын кым-даа чажырып болбас. 60 харны ажып, 70-че чоокшулап оран назынымда танкист даайым Кызыл-тастың эрткен оттуг оруун, тайбың амыдыралын, сөглээс сестерин сайгарып олура, мындыг түнелге келдим эвеспе. Дайын-чаа деп коргунчуг болушкун дириг кижилерге эмнеттинмес аарыгны тывылдырар, сеткил-хөөннерге, сагыш-сеткилдерге хоозуралды, каржы-хажагай чорукту, кара бодалдарны тывылдырар. Танкист Кызыл-тастың сагыш-сеткилин иштики делегейин сайгарып, номчукчуга тайылбырлап бээрин кызып көрейн.

Эрткен чүс чылдың 50-60 чылдарында дайын дугайында совет кинолар соңнай-мурнай үнүп-эглээ. Кызыл-тас даайымның кинолап чораанын чаңгыс-даа

катап көрбөөн мен. Авам, ачам, кинолаарынга ынак чорааннар. Бир-ле катап даайым кире дүшкеш, дуңмазы күдээзин арай-ла чектеп чугаалады.

— Оларның дүктүг арнын, ханныг үүлгедин бодум караам-биле көргөн кижилер мен-дир мен. Херек кырында дайынга киржип, өлүг мөчүлери көрүп, ханзыг-чинизг чыдыг бусту чыттап, чиртим алгы-кышкыны дыңнаан болзунарза, бо кино-чуруктары көөр хөңнүр безин чок болур. Польшаны хостажып тургаш,

Танкист даайым

Освенцим деп концлагерьге фашизмниң каракка чаржынчыг үүлгедин көрдүвүс. Муң-муң эркыс кижилерниң, бичи чаштарның өрттедип өлүргөн барымдаазы: дөңнели берген кыс кижилерниң узун-кыска чаштары, дөңнели берген бичи чаштарның идикчи-гештери... Фашистерни кижилер деп санап болбас. Кижилер төрелгеткенге удур бужар үүлгедиг кылган магачыннар-дыр.

Танкист даайымның бо сөглээс сестери мээ-медерелимче сиңни-гип, бүгү назынымда кичээндириг болганын миннир мен.

Танкист Кызыл-тастың база бир сактышкынын кажан-даа утпас мен.

Румынияның Яссы деп хоорайын хостажып тургаш, эки турачы танкистер когаралга таварышкан. Кызыл-тастың кады төрөөннүнден артык ынак, чоок эки Хадыч чурттуг Бай-Кара Биче-оол Маспык оглу аар балыгланган деп мездээ келген. Кызыл-тас госпитальда эжинче далажыпкан. Хөй хан төгүлгенин демдээ — арыншырайы ак-куу апарган Биче-оол эжиниң холун туткаш, аңаа арай боорда, мындыг сестерни чугаалаан: "Эжим удавас Тиилелге! Ону көрбөзүм хомуданчыг-дыр... Төрөөн Тывавысче чана бергеш, кайгамчык чараш бойдуштук Хадыч суурга четкеш, мээң ада-иемге, ха-дунмамга изиг байырым чедирер сен, эжим. Мени манал олар ынак душтуум Варя Яскинага эң-не чырык чаагай амыдыралды, аас-кежикти сеткилим ханызындан күзээр-дир мен. Кезээ мөңгөде байырлыг, ынакшылым, Варя".

Эжимниң ол чагыын күүсетпээним кончуг-ла хомуданчыг болган.

Михаил Мартынович Кызыл-тас-биле 1988 чылдың февраль айда республиканың хоочуннар бажыңына сөөлгү катап көржүп, хөөрөшкен мен.

Даайым мынчаар чугаалап органын утпаан мен: "Сөөлгү үеде өлгөн-читкен дайынчы эштерим үргүлчү-ле уйгу-дүжүмден үнмес-тедилер... Чаңгыс-ла Биче-оол Байкара эжимниң сөөлгү чагыын күүсетпээним дээш бодумну кажан-даа өршээвс мен. Эжимниң мөңээ идегезин карактары кажан-даа уттундурбас. Хадыч чурттуг Яскиннерниң

эң-не улуу Варя дайын үезинде Кызыл хоорайга ажылдап, чурттап тургаш, эмнеттинмес аарыга таварышкан. Бүгү назынында инвалидтер бажыңына эмнедип келген, шимчевес чыдар, чартыктаан кижилер "Биче-оол", "Пчелка", "Мээң өөрүшкүм" деп чугааланып чыткаш, чок апарган дээр чорашан. Танкист эжим Биче-оолдун бүзүрели, идегели, мөңгө ынакшылы Варя Яскина ол болган... Эжимниң ынак кызынга чагы-сөзүн дамчыдып шыдаваным кайы хире хилинчек-човулаң-дыр. Өршээп-ле көр, эжим Биче! Ынчан даайымның карактарының чажы дамдылап орду..."

Танкист Кызыл-тас 1991 чылдың бир айның тос-тостуң соогунда "кызыл-дустай" берген. Фронтучуу хоочуннар бажыңының хөреңгизиле хөөрүткен.

Би-Хемниң Хадыч суурга 35 чыл дургузунда чурттап, ажылдап чораан, дайынның, күш-ажылдың хоочуну Михаил Мартынович Кызыл-тастың адын мөңгөжидип, чурттап чораан кудумчузун фронтучуу ады-биле адаары-биле суур чагыргазы шитпир үндүрүп чадап турары хомуданчыг. Тываның база бир алдарлыг оглу, Хадыч суурнуң үндезин чурттап чызы, дайын шөлүңгө бажын салган эки турачы танкист Байкара Биче-оол Маспык оглунуң чырыткылыг адын безин мөңгөжитпээним чүү деп тайылбырларыл? "Эрткен төөгүвүске камныг болулуңар" деп чеже хоозун сестер дыңнаар бис?

Маадыр-оол СЕДИПЕЙ.

Кызыл хоорай.

Тываның оолдары — маадырлыг

Хүндүлүг редакция!

Ада-чурттуң Улуг дайынына Тиилелгениң 60 чыл юбилейин бүгү делегей демдегледи. Сая-сая кижилерни чидирген улуг дайынның уржуктарынын кайын уттур. Бо дайынга мээң ийи даайым, үш акым киришкен, 1942 чылда 18 харлыында фронттуже аъттанган акым Константин Родин чааскана эпп келген. 60 чыл юбилейге ол акым безин чурттап четпээ, ынчанмыже дайын чылдарында ооң бижээс хүн демдегелдери артып калган. Эрткен коргунчуг үени аныяк салгал утпазын дээш ук демдегелден одуругларны парлаарын силерден диледим.

Сактышкыны. "Тывадан барган чаңгыс чер-чурттугларым-биле Брянск фронтунга дайынчы шылгалданы тудуп эгеледим. 61-ги Армияның 76-гы гвардейжи адыгжи дивизиязының 234, 237, 239 гвардейжи адыгжи полктарының составына турдувус. 61-ги армия Сталинград тулчуушкунун соонда Курск ээтпээнге чаалажып турду. Генерал Кирсанов командаылаан дивизия Ока хемни мурнап кешкеш, Болхов хоорайны хостаарынга киришкен. Эльба хемни кешип, фашистерниң кол ижээни Берлинни штурманлап турган-даа болзумза, Курск ээтпээнге тулчуушкуну уттур аргам чок.

Ынчаарда Тывадан барган чаңгыс чер-чурттугларым-биле комсомолга кирдим. Шагаан-Арыг хоорайдан барган Евгений Шаробок, Георгий Кистеев, Георгий Лебедев, Николай Кошкаров, Туран хоорайдан — Лев Рязанов, Евгений Железкин, Иосиф Измествев, Кызыл хоорайдан — Иван Вяткин, Иван Абраменко, Петр Янов, Петр Тришканев, Иван Кузнецов, Павел Исаев, Аким Шабалин болгаш өскелер-даа маадырлыгы-биле тулчуп турду. Е. Шаробокту, Г. Лебедеви, Г. Кистееви, мени "Эрес-маадырлыг чорук дээш" медаль-биле шаңнаан. Л. Рязанов танкыга удур боозу-биле дайынның ийи танкызын чуура аткан. Ол дээш полк командири бодунуң шаңнатканы "Кызыл Сылдыс" орденин хөйлөндөндө адыргаш, Л. Рязановка кадап бергенин канчап уттур мен. Иван Вяткин кожуп алган гранаталары-биле дайынның танкыларына удур үңгөп чоруткан. "Тигр", "Пантера", "Фердинант" танкыларны чазылдырып, оларның бурунгаарлаарын доктааткан. Минуметчик Петр Васильев балыглатса-даа дайын шөлүндө үнмээ, чүгле ийи дугаар аар балыглаткаш, санитар батальонунче чорупкан. Тываның оолдары эрес-маадырлыгы-ла болганнар.

Бистиң кезээвис Белоруссияда Мозырь хоорайны хостапкеш, ол-ла хоорайның адын эдилээнивис соонда, Польшаның Чөөн Помиранияда хөй черлерни хостаан соонда Берлинни штурманнаарына киришкен. 1945 чылдың май 1-де Шпрее хемни кешкеш, май 2-де Берлинниң дүжүп бербөөн немец шериглерини артынчыларын узуткаан. Германияның чугаа чокка дүжүп бээриниң дугайында Декларацияга ат салган соонда май 8-те эвилелчилерниң шериглери-биле ужуражы берген бис.

Мени Чазактың он шаңналы-биле, ооң иштинде, Алдар орденниң III чергези-биле, Берлинни алырынга киришкени дээш "Кызыл Сылдыс" орден-биле шаңнаан, чылдар эртип-ле тур, Ада-чурттуң Улуг дайынын истери кайын уттундурарыл.

Дириг аркан өөрүм Тиилелге байырлалын чыл санында демдеглээр болзун! Кадык-чаагай үрле чурттаңар. Чидиригге таварышкан өг-бүлелерниң кежигүннери, аныяк салгалдың изекчилери оларнын аттарын сактып чоруңар. Өлгөннерге мөңгө тураскаал".

Валентина РОДИНА-ЗЯБРЕВА,

Родиннерниң дуңмазы. Кызыл хоорай.

Уттундурбас овор-хевирлер

ЫРААЖЫ ХЕМНИҢ ТЫВАЖЫ ОГЛУ

• Монгуш Бора-Хөө оғлу Кенин-Лопсанның 80 харлаанынга

Монгуш Кенин-Лопсанны Тывада болгаш даштыкыда чурттап чоруур тывалар кончуг эки билер. Мен бодум хуумда мынчаар билеп, таныжып эгелээн мен. Бүгү чүве “Чылгычының өө” романны номчаанымдан эгелээн чүве. Ол ном дугайында Тываның чок дээн критиктери чүү деп үнелеп бижээнин билбес мен. Бижидилерде ыйнаан. Харын мен ол номну бодумнуу-биле номчуп, ол номну дамчыштыр Кенин-Лопсанның делегейинче сонургап киргенин дугайында Монгуш Бора-Хөө оғлунуң 80 харлап турар үезинде байыр чедирбишаан, эңне кысказы-биле бижириң кызыттым.

“Чылгычының өө” деп роман болза, тыва кижжи тыва черге тыва езу-чаңчылын чидирбейн арттырып ап боорун магадылаан, бүрүнү-биле төөгүп каан чагыг, тыва угаан-бодалдың бышкан шимези деп бодаар мен. Келир үеде үйүмөн чаартылгалар, чаа технология, хөй дылдың чалгыглары бичии Тываны хөме алыр чазып болур үе келир дээрзин чогаалчы хөй чылдар бурунгаар эскерип билгеш, бо романны бижип, чонунга сунуп кааны ол-дур. “Чылгычының өө” деп романда күженишкиндаа чок, артык кургаг сөстөр-даа чок. Чогаалдың маадыры тыва езу-чаңчылдың, тыва черниң ээлери дээрзин анаа бөдүүнү-биле тоожуп каан. Бөдүүн болгаш оожум аялга адаанга болушкуннар чүгле бодунуу-биле болуп, маадырлары бодунуу үлө-херээн кылып чоруп турар.

Үстүнде Тываның ыдык көк дээри, адаанда хөй муң чылдар дургузунда өгбелеривис чурттап эрткеш, сиңе берген (ынчангаш тывалар, бистер, чуртвусту ада-өгбе чурт деп адаар бис) тыва чер.

Чер биле дээрниң аразында тывалар чурттап, салгалдан салгал дамчыштыр муң-муң чылдар дургузунда турумдук келген ыдык чаңчылдарын сагып чурттаар. Ол тывалар аразында кандыг-даа аажы-чаңчыг, мөзү-бүдүштүг кижилер чурттап чоруур-дур дээрзи — романның кол шугуму. Ол хөй болушкуннар аразында тыва чаңчылдарны канчаар кадагалап арттырып каарының дугайында аар бодалдар, сүмелзэн сүмелер, чагаан чагыглар романның эгезинден төңчүзүңгө чедир үзүктөл чокка үргүлчүлөп турар. Романның база бир кол шугуму — тыва кижилерниң аразында чаңчыл болу берген харылзаа. Кижилер езу-чаңчылын сагып, ишти-херээнге чер-чуртун бурганчыды чүдүп, “улугну улчутпас, аныякты алгыртпас” бурун тыва угаанны барымдаалап, биче сеткилдиг чонунга бараан бооп чорда, ол кижиниң сүлдези бедик, чонунга хүндүткелдиг болур. Бир эвес кижжи төрөөн чуртунга, дөргүлүңгө ынак эвес, ишти-херээнге чүдүлгези чок, ээн боор болза, ол кижиниң үлө-херээ бүдүмчө чок, сүлдези куду боор дээрзи романда тода чуртунган. Чогаалдың болушкуннары болуп турар өндүр бедик тайгалар болза, бир таладан — тыва чурттуң каас-чараш даглары, өске талазындан ап көөр болза, тыва кижиниң сеткил-чүрээнде ыдыкшый берген улуг чүдүлгези уjur-уткалыг.

“Чылгычының өө”, “Чүгүрүк сарала” деп романның, кайы-даа талазындан ап көөр болза,

тыва чон эрте-бурундан бээр ырак-чоок аян-чоруун кылып, борбак өртемчейниң ол-бо талазынга мунулкаш, чедип аар турган ынак хөлгези — чылгычының дугайында төөгүп бижип тургаш, номчукчуңуң кичээңгейин номче хаара тыртып аар. Оон тыва езу-чаңчылын оожум төөгүп эгелээр.

Кенин-Лопсанның ниити чогаалдарында тыва кижиниң чүдүлгези, бойдушту камгалап чүдүп билири, ол эргим чаңчылдарны салгалдан салгалче дамчыдып турарын, бүгү аргаларны ажыглап тургаш, уран чогаалдың бедик деңгелде төөгүп, номчукчу бөдүүн чонну бодунуң изи-биле үлөгерлер турар. База тыва кижиниң бир онзагай шынары биче сеткилдиг болгаш ада-өгбениң ызыгуур салгаан чагыг сөстөрүн аныяк салгал хүлээнип ап турарын чуруп көргүзери Кенин-Лопсанның бир улуг сорулгазы бооп кестүп турар. Кенин-Лопсанның ниити чогаалында “ада чагыын ажырып болбас” дээн философия үргүлчү номчукчуно кижизидип турар. Ындыг болганындан чогаалдарында “адам чагыы”, “кырган-ачам чагыы” дээн бот-тускайлаң бичии кезектер көстүп-чидип, көстүп-чидип турар. Ада-өгбе чагыы — чоннуң чагыы ол-дур. Чоннуң чагыы — сени тыва черниң езулуг ээзи кылдыр эки чурттазын дээн күзел-дир. Кенин-Лопсанның уран чогаал делегейиниң тургузуунуң бир улуг дөзү — чагыг сөстөр азы чоннуң мерген үлөгер сөстери болуп турар. Ындыг-даа болгаш Бора-Хөө оғлу: “Ол

кайгамчык чидиг болгаш ханы уткалыг чечен сөстөрни сагып чурттаар болзунарза, езулуг кижилер болур силер” деп чонунга, аныяк салгалыңа, ниити номчукчузуңга катап-катап чагып турар. Ол чагыг деп чаңчыл болза, тыва чоннуң бурун чуртталгазынга непертеңгей турганын Кенин-Лопсан эскерип билгеш, чогаал бүрүзүңгө шыдамыккай ажыглап турары ооң чогаалының үнөзүн бедидип, калбак номчукчуларга дээштиг база амданың болдурган.

Ынчангаш Кенин-Лопсан: “Ада чагыын чандыр кылып каары дег, Аартып келир чүрек балыы кайын турар” деп, кончуг нарын философияны чогаалының тугу кылып алган. База чогаалчы үстүнде бижээни-вис тыва кижжи тыва черге тыва езу-чаңчылын чидирбейн артып каарының аргаларының бирээзи чагыг-сөстери деп санап турар.

Мен бо кыска чүүлүмгө чүгле чогаалчының бурун тыва езу-чаңчылды чидирбейн, аныяк салгалга канчаар дамчыдып болурун, тыва чон келир муң-муң чылдарда бурун чараш чаңчылдарын сагып, хөгжүдүп чорзун, ол тыва езу-чаңчылдың арыг сесерлиинге делегейиң чоннары чыгып кээп селгүстөп, магадап, оон хөй-хөй кижизиг чаңчылдарны өөренип алгаш, бодунуң чонунуң частырыын эдип чорзун дээш кылган улуг үлө-ижиниң чүгле үстүн ажыткаш, арттырып кагдым. Бо тема-биле шинчилел ажылын кылып болза, чок дээн диссер-

тация бижип, эртем адын камгалап алыры чайлыг. Ол даалганы келир үениң Кенин-Лопсан шинчилекчизи аныяк эшке онаалга кылдыр чагып арттырдым. Монгуш Кенин-Лопсанның уран чогаал делегейин шинчилеп көөрү дээрге бүдүн эртем-шинчилел институтунуң ажылы-дыр. Оон аңгыда Кенин-Лопсан болза хам болгаш хам шинчилекчизи, тыва чаңчылдар шинчилекчизи болгаш ону келир салгалга дамчыдыкчызы улуг эртемден дээрзин маңаа бижирин артык боор. Тываларны бүгү талазындан, дазылындан шинчилээн баштайгы эртемден-дир. Ынчангаш Кенин-Лопсанны делегейиниң бир дугаар тыважы (тувиновед) деп санаар болза чогулчалыг боор.

Кенин-Лопсан Германияга чон-биле ужуражылга кылып турда, делегейге билдиргир чогаалчы Чинак оғлу Галсан (тыва ады Чурук уаа): “Монгуш Кенин-Лопсан — бажы көзүлбес улуг ак даг-дыр. Кенин-Лопсан акымның чанынга мен бичии тейжигеш мен” деп, үнелеп чугааланын дыңнаан мен. Чүгле бо эвээш сөстөн чогаалчы Кенин-Лопсанны делегей кайы хире үнелеп көөрү кестүп тур.

Сезен харның бедик артының кырынга чиги-биле үнүп келгеш, бодунуң эртем-билииниң улуг далайындан чонунга харам чокка узуп берип орап Ыраажы хемниң тыважы оғлу, Монгуш Борахович, силерниң улуг уран чогаал делегейинерни өөренип билип аары биске өөрүнчүг-дур.

Золбаяр ИРГИТ,
эртем доктору.

ШИНЧИЛЕЛИМ — БУРУН ЕЗУ-ЧАҢЧЫЛДАРЫВЫС

Моолдун эртемниң тергиниң ажилдакчызы Золбаяр Иргитти бистиң Тываның чурттакчылары, “Шын” солунуң номчукчулары, ылаңгыя культура база эртем ажилдакчылары эки билер. Ол Тывага каш удаа келген. “Шын” солунуң коллективи ат-сурагыг чогаалчы Чинагийн Галсан-биле ужуражылга эрттиреринге эртемден Золбаяр улуг деткимени көргүскен.

Бо хүннерде Золбаяр Иргит Тывада база катап чедип келген. Ол редакцияга делегейиң дириг эртинези деп адаткан эртемден, чогаалчывыс М.Б.Кенин-Лопсанның 80 харлаанынга байыр чедирешкени кылары-биле кээп чорда, бистиң корреспондентивис ооң хостуг үезиниң аайы-биле кыска интервьюну алып аргалыг болган. Ону мооң адаанда парладымыс.

— Хүндүлүг Золбаяр, бистиң “Шын” солунуң номчукчуларыңа бодуңарның ажил-херээңер дугайында чугаалап бээрин диледим.

— Мен эртем ажилдакчызы кижжи мен. 90 чылдардан бээр Моолда тываларны шинчилээр шинчилел ажилдарын эгелээн мен. 15 чылдың нүүрүнде Сенгел тываларының төөгүзү, аас чогаалы, езу-чаңчылдарын шинчилеп келдим. 1996 чылда “Моолдун этнографиязы” деп үш томнуг ном үнген. Ол номнуң ийи дугаар томунда Сенгел тывалары барын, этнографиязын кысказы-биле бижип кириген мен. Ам бо хүннерде “Тываларның езу-чаңчылдары” деп ажилды кылып тур мен. Оон аңгыда маньчжурия дылда Тываның төөгүзүңгө хамаарышкан ажилды моол эртемденнер-биле кады кылып тур мен. Ол ажылывыс манчы, моол, тыва — үш дылга чырыкче үнер деп бодап тур мен.

— Тыва ук-төөгүңерге хамаарыштыр, ада-өгбе, өг-булаң-биле база чоокшуладыр таныштырып көрүңерем.

— Мен Иргит уктуг кижжи мен. Бистиң угувуста Сенгел тываларының улуг бай кижизи Хылбаң деп кижжи 1938 чылга чедир чурттап чоран. “Хылбаң” деп сөстүн

утказын тайылбырлаптайн: бурун тывалар куу өңнү “хылбаң” өңнүг дээр турган. Ол кижиниң ниити малының саны 10500 турган. Кара-Даг деп Сенгелде даг бар. Ол дагны 1904 чылда Хомдуга турган манчы кыдаттың Хевей амбындан 800 сарлык-биле садып алган. Ынчангаш Кара-Дагны бистиң ада-өгбевистиң хини, чурту деп санаар бис. Мээң адам-даа, кырган-ачам-даа, бодум-даа — Кара-Дагга төрүттүнген бис.

Амгы үеде мен үш ажи-төлдүг Өлгий хоорайда (Баян-Өлгий аймактың төвү) чурттап чоруур мен. Ада-ием Сенгелде чурттап турар. Дун оғлу мен, беш дуңмаларлыг мен: бир оол, дөрт кыс.

Мээң угумда Хылбаң кырган-ачамның ажи-төлүндөн Моолдун Улуг Хуралдың ийи дакпыр депутаты Чечек, чогаалчы Чинагийн Галсан, Моолдун Күш-ажылдың Маадыры Парэнуска дээн чижектиг хүндүлүг кижилер төрүттүнген.

— Кайы дээди өөредилге черин дооскан силер, Золбаяр?

— Моолдун күрүне университетиниң дыл, чогаал салбырын дооскаш, Сенгел сумузуңуң аныяктар эвилелиниң комитетиниң даргазы, Сенгел школазынга башкы, Моолдун эртем академиязының чогаал институтунга эртем ажилдакчызы, Баян-Өлгий аймак-

тың эртем-шинчилел төвүнүн эртем ажилдакчызы ажилдарны кылып келдим. 2004 чылда “Моолдун эртемниң тергиниң ажилдакчызы” (алдарлыг ажилдакчызы дээн) атты тывыскам.

— Хүндүлүг Золбаяр, бо удаада кандыг үлө-херек чогудуң келгениңерни база сонургадып көрүңерем.

— Бо удаада Баян-Өлгий аймактың төвү Өлгий хоорайга Сенгел тываларының езу-чаңчыл, сокул-төөгү төвү “Тыва өргээ” деп бажың тудар ажил бар. Аңаа хамаарышкан ажил-херээм бар. ТР-ниң Чазааның Даргазы Шериг-оол Дизижинович Ооржакты Сенгел тываларынче чалап, ында чурттап чоруур эвээш санныг төрөл чонунуң ажил-амыдыралы-биле таныжып көөрү-биле чалалга кылып келдим.

— Дарга кандыг хары берген ирги?

— Чугаавыс ам-даа уламчылаар.

— Бөгүнде Сенгелде хан төрөл чонувус кандыг чурттап турарың?

— Сенгелде тывалар колдуунда мал ажил-агылыг. Бо кыжын болгаш чазын элээн чут болуп, тываларның малы чудаан. Ындыг-даа болза ниитизи-биле ап көөр болза, чуртталгазы эки турар. Сенгелде тывалар эвээш санныг болгаш, шултузу төрөл-дөргүл апарган. Ынчангаш аныяктарның мурнунда дозуп турар чуртталгазын бодап көөрүмгө, арайла караңгы ышкаш. Улуг Тыва-биле бүгү таланың харылзаазын калбартып, аргыжылга, аалдаашкын, таныжылга ажылын калбартыр болза, аныяктар демей-ле тыпчы бээр ыйнаан.

Сенгелде чурттакчы чоннуң ниити саны өзүп турар, аныяктар

өглөңчип турар, аңаа мээң таарзынмайн турар чүүлүмнү чугааладым — шулту төрөл-дөргүл апарган. Казах азы өске-даа сөөк кижилер-биле бистиң тывалар өгбүлө тудуксавас улус.

— Тыва кижжи мен деп олар чоргаарланып чоруур ирги бе азы...?

— Ийе, тыва мен деп чоргаарланып чоруур. Бистиң тывалар кончуг салым-чаянныг, угаанныг, сагынгыр-тывынгыр чон. Дылывыс уяңгылыг, ыры-шоорувус, хөөмей-сыгыдывыс аянныг, хоюг, езу-чаңчылывыс эрте-бурунгу өгбелеривистиң, сеткиливис эмин эрттир биче, хүндүлээчел. Ол бүгүнү арыг-шевери-биле канчап арттырып алырыл дээш сагыш човаар үе келген. Чүнүң-даа мурнунда дылывыс арыг турар уjurлуг. Езу-чаңчылывыс өскерлип, бужартаваан турар уjurлуг. Тыва дылга кирип келген даштыкы сөстөрни аргалыг-ла болза, тыважыдып ажылаары чугула. Чамдык эртемденер Тывада чок чүвөлериң адын очулдуруп болбас деп айтып кылып. Ындыг болза Тывада чок арзылаң, пар, чаанның адын бурун өгбелеривис чүге тывалап адаан ирги? Өске дылда ыңдыг сөс бар болганда, тыва дылга база турар уjurлуг. Мээң чонум дылы делегейде эң-не бай дылдарның бирээзи болгаш, эрте-бурундан бээр турумчаан дыл. Мере дize, даш көжээлерде бижиктерни номчуп көрүңер. Англиеп тур бе, орустап тур бе азы тывалап тур бе? Бир чүвени безин дөрт-беш яңы адаар-ла болгай.

Мен бодаарымга, тыва дылдың сөс ургайы 600 муң хире. Бөгүн бистиң ажыглап турары-выс — 60 муң чедер-четпес. Ындыг бай дылдыг чоннар эвээш боор. А Моолдун дыка хөй хем, суг, чер

аттары тыва сөс азы тывалап адаан турары таварылга эвес. Тоолдарда чамдык сөстөрни “эргижирээ” деп чамдык эртемденер тайылбыр кылып турар. Сөс эргижиревес-ле болгай, хөйлең эвес. Сөстү эдилеп, ажыглап билбес эртемденерниң сөзү харын “эргижиреп” болур. Бай дылы-выста бар хөй чараш тыва сөстөрни солун-сеткүүлдүң ажилдакчылары, бижикчилери ажыглавайн турары харааданчыг. Каян шын чугаалаар апарзывысса, мээ-медереливис база ынчан чырып келир. Үнүвүс уяңгылыг апарза, кижилерниң арнында хөлгелер чаштай бээр. Бүгү тывалардан тыва дылывысты даштыкы болгаш иштики “дайзын” сөстөрдөн камгалап арттырып алырын дилеп, мөгөйип тур мен.

— Кызылга, Тывага каш удаа кээп тура, кандыг өскерилге эскердиңер?

— Аныяктар өөредилгеже чүткүп, бир-ле чүвени чогаадып, бир-ле ажылды кылыптайн деп чүткүлдүг апарганы өөрүнчүг-дур.

— Баян-Өлгийниң-даа, ниити Моолдун-даа парлагазында Тыва дугайында бижип-ле тур боор аа?

— Хаая эвес бижип турар деп болур. Колдуунда культура, уран чүүл, спорт дугайында бижип турар.

— Тывада эң-не хүндүлээринер кижилер кымнар ирги?

— М.Б.Кенин-Лопсан, К.Э.К. Кудажы, Ч.Ч.Куулар, А.А.Даржай, З.А.Намзырай — бо өгбелерим меңээ дузалажып, арга-сүмезин берип чоруур, эң-не хүндүлээрим өгбелерим бо. Оларга “Шын” солуну дамчыштыр каң кадыкшылды, аас-кежикти күзедим.

Светлана БАЛЧЫР
чугаалашкан.

АЖЫЛ-ХЕРЭЭНГЕ БЕРДИНГЕН

Арын-шырайын көөргө-ле, чымчак сеткилди, кем чок, бөдүүнү, ажил-мергежилдинге бердингени көстү бээр кижилер чоргулаар. Ындыгларның езулуг төлээзи — Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар болгаш кижиниң чаагай чоруунуң хайгааралын чорудар федералдыг албанның Тыва Республикада девискээр эргелелиниң бактериология лабораториязының бактериолог эмчизи Татьяна Артис-ооловна Монгуш.

Ону көөргө ажылында шымны берген чоруур ышкаш. А чогум чугаалажы бээр, чугаакыр, бөдүүн, биче сеткилдиг. Ооң-биле кады ажил-агый айтырыы шипирлээрге дыка чийик, бодунуң херээн дыка эки билер, ук шугумга барык 19 чыл ажилдаан дуржулгалыг санитар эмчи.

Татьяна Артис-ооловна Өвүр кожуунуң Хандагайтыга төрүттүнген. Бышкан билигин 1980 чылда Кызылдың № 2 школазын доозуп, чедип алган. Бичининде ле эмчи болукаш чораан болгаш, ол-ла чылын Кемеровонуң эмчи институтунуң санитар-гигиена факультетинче өөренип кирген. 1986 чылда ону доосканының соонда, аныяк кысты Сүт-Хөл кожуунуң санэпидхайгаарал төвүнүн улуг санитар эмчизи кылдыр ажилдадып чоруткан. Аңа баштайгы арга-дуржулганы чедип ап, үш чыл ажилдааш, бышкан билигилг бактериолог эмчи апарган. Чурттакчы чон ортузунга санитар болгаш арыг-силги чорукту идепкейлиг пропагандалап чорууру дээш Суг-Аксы көдээ Советтин депутаттыгына-даа сонгутуруп чораан.

1990 чылдан эгелеп, Кызыл хоорайның курсанэпидхайгаарал

төвүнге бактериолог эмчи болуп ажилдаан. Мергежилдинге бердинген, чылдан чылче арга-дуржулганы бидип, мурнакчы ажилдыг апарган Татьяна Артис-ооловна 2002 чылда республиканың курсанэпидхайгаарал төвүнүн бактериология лабораториязының эргелекчинге томуйлаан.

Ол — дээди категорияның эмчизи. 2002 чылда РФ-тин Кадык камгалал яамызының Хүндүлел бижии-биле шаңаткан. Татьяна Артис-ооловна ийи уругунуң ынак авазы, улуг уруу Азиана Иркутскинин юридиктиг академиязының ийги курсчузу, бичии оглу Алаш 4-кү класста тергийн өөредилгелиг.

Кол ажылындан аңгыда, хейниити ажылынга идепкейлиг киржи чоруур. Дыка хей чылдарның дургузунда лаборатория чөвүлелиниң даргазы чораан. Амгы хүннерде социал камгалал талазы-биле комиссияның даргазы. Микробиолог адыр талазы-биле аныяк кадрларны белеткээринге идепкейлиг киржи, кожууннарда бактериология талазы-биле лабораторияларның, эмнээр база профилактика чорудар албан черле-

Санитар эмчи Т.А. Монгуш.

риниң тускай эртемниглеринге методиктиг дузаны доктаамал көргүзүп, оларның болгаш кижилерниң кады-биле холбашкан өске-даа албан черлериниң ажылын хынап турар.

Татьяна Артис-ооловнаның амгы ажилдап турары баклабораториязы агаар, суг, херзун дээн ышкаш долгандыр хүрээлелдин, аш-чем болгаш оларны бүдүрер чиг эттин, парфюмер-косметиктиг бүдүмелдерниң, аптекаларда эмнерниң, суук холуксааларның, аш-чемге холуур биологтук немелделерниң санитар микробиологтук шинчилелдерин чорудуп, дезинфекция чорудар системаларның ажылын хынап, чоннуң кадыкшылы, халдавырлыг аарыгларны баш удур болдурбас өске-даа профилактиктиг хемчеглерни ап турар.

Борис ОНДАР.

ЭМ ОЪТТАР

Тыва Республиканың девискээринде өзүп турар үнүштерниң ниити саны 1800 хире. Оларның иштинден 200 хире эм үнүштерниң аңгы-аңгы хевирлерин болбаазыраткаш садып, чоннуң кадыын экижидеринге ажыглап турар. Оларны эмнениринге ажыглап турар кижилер база көвүдээ.

Ынчангаш арга-арыгга чораанда, кижилер бүрүзү бойдустан үнүштеринге хумагалыг болуп, оларны камгалаары чугула бооп турар. Эң-не ховар болгаш чидип бар чыдар үнүштерниң саны республиканың девискээринде 55 чедип турар, оларның иштинде Россия Федерациязының Кызыл дептеринде кирип турар үнүштерниң 35 хевирлери бар. Оларның хей кезини эм үнүштер, чөпшээрел чок, кайы хамаанчок чыып болбас. Ону чыыр кижилер чөпшээрел би-

жиктиг болур. Кайы үеде, кандыг эм үнүштерни кайы хирени чыырын айтып каан өй-чижектерни сагыры албан. Чижээ, шеңче дазылы, сыын дазылы, улуг оът, кылбыш, кара-ай, теке кудуруу, артыш, даг кулчазы дээн ышкаш эм оъттарны чыырынга чөпшээрелди Арга-арыг ажил-агый агентилели берип турар.

Чөпшээрел чок эм оъттар чыган улусту хоойлу езугаар торгаар апаар. Ылаңгыя боттарынга ажык-кончаа бодап, эм үнүштерниң (оъттарның) дазыл-дамырын, бүрүлерин, сыын кам-хайыра чокка тура сон, төтчеглеп, базаарларда садып турар улусту торгаарын хоойлуда айыткан. Ынчангаш эм үнүштер чыыр чөпшээрел бижик алган улус чылдың кайы үезинде

кандыг эм үнүштерниң бүрүзүн, дазылын чыырын билген турар ужурлуг.

Эм үнүштерни бистиң бурунгу өгбелеривис беш салаазы дег билер, чүгле оларның дузазы-биле эмненип чораан болгаш, аажок камнаар, хайыралаар чораан. Ынчангаш оларның назыны безин узун турган. Амгы үеде эмнелерден ырак чурттап чоруур малчыннар, хуу арааттар эм үнүштерни ажыглаарын өөренип алырын сүмелээр-дир мен. Эм оъттарны канчаар чыырын, ажыглаарын моон соңгаар үргүлчү парлаар апаар бис.

Уран-оол ДОНГАК,
РФ-тин Бойдус-курлавыр хыналда эргелелиниң ТР-де салбырының күрүне инспектору.

Оваарымчалыг болунар

дача нитилелдериниң даргаларына өрт болдурбазын хайгаараар эки тураның өрт дружиналарын тургузар саналды кириген.

Дачаларга өрт айылын болдурбас дээш оларның девискээрин арыглап-аштаар, электрик дериг-херекселдерин, печкаларны эки септээр, өрттүң айыыл чок чоруунуң дүрүмүн сагып тургаш, оларны чогумчалыг ажыглаар ужурлуг бис. Ол дээрге дача эзелериниң хүлээлгези болуп турар.

Александр ГОЛУБЦОВ,
Кызыл хоорайның күрүне-ниң өрт хайгаараар килдиниң инспектору.

ДАЧАЛАРДА ӨРТТЕР

Кызыл өрткөн, дачаларга ажылдаар сезон келген. Кызыл хоорайның девискээринде 14 дача нитилели бар, бо чылдың эрткен беш айларында аңаа 17 өрт болган, ооң чедирген когаралы 100 муң рубль ажып турар. Өрттүң үнүп турар кол-ла чылдагааны — отту оваарымчалыг эвес ажыглап турарындан болган. Ол ышкаш өрттүң айыыл чок чоруунуң дүрүмүн сагыбайн турар.

Дачаларда өрттүң саны көвүдөп турарын барымдаалааш, 2005 чылдың бирги, ийги кварталдарында Кызылдың девискээринде «Дача-2005» деп операцияны чорудуп турар. Ооң кол

сорулгазы — өрттү болдурбазының баш бурунгаар хемчеглерин алыры, каража-когаралды болдурбазы. Ынчангаш Кызыл хоорайның өрт хайгаараар килдизи аңаа дүштүр ажилдарны чорудуп турар. Дача нитилелдериниң даргалары-биле хуралдарны эрттирген, орта дачаларны өрттен камгалаар хемчеглер дугайында айтырылганы чугаалашкан. Нитилелдерниң дачалар девискээрлерин хынап көргөш, четпестерни илереткен бис, оларны эдип алыр талазы-биле айтышкын бижиктерни дача нитилелдериниң даргаларына берген. Өрт хайгаараар килдис

Ленин, 18 дыңнадып тур

● Майның 23-тен 29-ка чедир республикага 107 кем-херек үүлгедиишкини бүрүткеттинген. Ооң иштинден 69-ун изии-биле илередип тыпкан. Неделя дургузунда 4 өлүрүүшкүн, 1 кижиниң кадыынга өжөгөргөн өлүмнүг хора чедирген, 9 кижиниң кадыынга өжөгөргөн хора чедирген, 5 күштээшкүн, 3 дээрбедээшкүн, 9 үптээшкүн, 48 оорлаашкын болган. Хоойлу-дүрүм езугаар эвес наркотиктиг бүдүмелдерни кадагалал, ал чораан 3, ок-боону хоойлу езугаар эвес ал чораан бир таваарылганы илереткен.

● Спирт холумактыг 62 литр суук чүлдү хавырган. Оруктарга автомашинаның 7 озал-ондаа болган, орта 6 кижилер амы-тынындан чарылган, 5 кижилер янзы-бүрү

кемдээшкине таваарышкан. Кудумчуларга эзирек чораан 1299 кижини туткан, оларның 653-үн эзиректер сергедир черге чедирген.

● Май 27-де Эрзин кожуунуң Эрзин—Нарын автооруунуң 20 километринге Эрзин суур чурттуг 47 харлыг чолаачы М-412 автомашиназы-биле көвүрүгнүң демир-бетон кажаазын үстүрген. Озал-ондактын түңнелинде автомашина орук кыдыында ийи метр ханы оңгарже аңдарлы берген. Хайлыг озал-ондактан чолаачы-биле кады 5 кижилер амы-тынындан чарылган, оларның аразында 3 уруг бар. Автомашина демир-бетон кажаага үзөрге, Эрзин суур чурттуг 45 харлыг херээжен кижилер машинадан ушта халый бергеш, бертинген, ону кожуун эмнелгезинде чедирген.

ТР-ниң ИХЯ-зының парлалга албаны.

Шеригден чагаа

Чеди-Хөл кожуунуң Ак-Тал сумузунда ажылдап, чурттап чоруур эргим, ынак ачам Май-оол Донгакович Бакааның 50 харлааны-биле байыр чедиргеш, ажылынга чедишкенини, бьжыг кадыкшылды, узун назылаарын сеткилим ханызындан күзедим.

Амур облазында шериг албаны эрттирип турар оглу АЛИК.

Композитор болгаш чогаалчы Амур Хоюгбан 2005 чылдың июнь 10-да Шагаан-Арыг хоорайга бодунуң ырларының күсселдезинге республика чергелиг конкурс-мөөрейге ыраажыларны чалап тур. Ыраажы бүрүзү бир ырны күсседир. Мөөрейниң эгелээри 10 шакта. Шаңналдарны композиторнуң чогаалчы кезээзинде тыпсыр. Эгелээри 17 шакта.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Чадананың № 2 школазының 6 «а» класының өөреникчизи Араптан Шолбан март 28-те Новосибирск хоорайга чүрзэн кестирип, эмнеткен.

Шолбаны эмнээринге ачы-буянын чедирген, дузалашкан Кызыл хоорайда, Ак-Туругда, Бай-Тайга кожуунда дөргүл-төрелдеривиске, Чадананың хөмүр-даш уургайының, Кызылда № 2 АТБ-ниң, Чадананың № 2 школазының, ТР-ниң Кадык камгалал яамызының болгаш бухгалтериязының коллективтеринге, Шолбаның чаңгысклассчыларынга четтиргенивисти илереттивис.

Чадананың хөмүр-даш уургайында эмчи А.А.АРАПТАН.

Каа-Хем кожуунда көдээ ажил-агый бүдүрүлгө кооперативи «Хуурак» дүжүп турар

Кредиторлар болгаш дебиторлар бо чарал үнгениниң соонда ийи ай хуусааның иштинде хомудалын кирип болур.

ЧИТКЕНИН БАРЫМДАЛААШ...

Аида Сидоровна Биче-оолдуң адынга Кызыл кожуунуң Баян-Кол ортумак школазының 1983-1984 чылдың июль 23-те тывысканы №185270 аттестады читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Буян Иванович Дандыгайны адынга Эрзин ортумак школазын 1999 чылдың июнь 25-те тывысканы А, № 4675979 аттестады читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНДАН

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Эрзин—Нарын автоорукка май 27-де болган озал-ондакка таваарышкаш мөчээр Адис Александрович Намзырайны, Буяна Доржуевна Намзырайны болгаш Руслан Васильевич Шоюнзунуң өг-бүлезиниң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Эрзин—Нарын автоорукка май 27-де болган озал-ондак үезинде уруглары Буяна болгаш Буяна-биле кады өлген Василий Халбаевич болгаш Наталья Төмүровна Намзырайларны өг-бүлезиниң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729. Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээ.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харыылаар.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100

e-mail:shyn@tuva.ru

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазана.

Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—1-01-35, кол редакторнуң оралакчылары —1-19-87, 1-40-77, тел: факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия —1-17-91. КИЛДИСТЕР: нитилел-политиктиг килдис—1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа —1-03-87, көдээ ажил-агый, үлетпүр килдистер—1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 9741. Чагыг 57.